

Editör

Öğr. Gör. Dr. Nedim Sarıgözel

EĞİTİM
yayınevi

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

Alanında
Uluslararası Araştırmalar XIX

2022
Aralık

Editor:

Öğr. Gör. Dr. Nedim Sarıg zel

Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler

Alanında
Uluslararası Araştırmalar XIX

EĞİTİM
yayınevi

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XIX

Editör: Öğr. Gör. Dr. Nedim Sarıgözel

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 47830

ISBN: 978-625-6382-74-9

1. Baskı, Aralık 2022

Baskı Cilt

Bulut Dijital Matbaa Sanayi Ticaret Limited Şirketi

Musalla Bağları Mah. İnciköy Sok. 1/A Selçuklu / KONYA

Matbaa Sertifika No: 48120

Kütüphane Kimlik Kartı

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XIX

Editör: Öğr. Gör. Dr. Nedim Sarıgözel

692 s., 165x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

ISBN: 978-625-6382-74-9

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Eğitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	VII
20. YÜZYIL BAŞLARINDA ANTALYA'DA SALGIN HAYVAN HASTALIKLARI İLE MÜCADELE.....	9
Seda TAN	
AYDIN KOÇARLI CİHANOĞLU (CİHANZADE MUSTAFA) CAMİİ ALÇI, AHŞAP VE TAŞ SÜSLEMELERİ	25
Erbil CÖMERTLER AKTUĞ	
SUBKÎ İLE İBN TEYMIYE ARASINDAKİ KELAM POLEMİĞİ.....	59
Dr. Rami İbrahim MAHMUT	
TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA İNSANİ DİPLOMASİ ANLAYIŞI	73
Hülya KINIK	
PSİKO-SOSYAL VE EKONOMİK KAYIPLARIYLA MANAVGAT YANGINI	89
Ayten KAYA KILIÇ, Sinem Burcu UĞUR	
SİVAS GASTRONOMİ İMAJI.....	103
Mustafa İŞKIN	
YEREL HALKIN COĞRAFI İŞARETLER VE ETİKETLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN ANALİZİ.....	119
Erkan DENK, Nilgün SANALAN BİLİCİ	
POLİS AKADEMİSİNDEKİ POLİS AMİRLERİ EĞİTİMİ MERKEZİ HAKKINDA ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME	155
Cemal ÖZTÜRK, Yalçın GÜLYÜZ	
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU ve ARMENAKAN KOMİTESİ.....	177
Ferihan POLAT, Enes ÖZKAN	
ULUSLARARASI GÖÇ SİSTEMLERİ KURAMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	211
Mehmet KAYA	
YEREL DÜZEYDE DEZAVANTAJLI BİREYLERE YÖNELİK YAPILAN SOSYAL YARDIMLARIN ÇANAKKALE BELEDİYESİ ÖRNEĞİNDE ANALİZİ.....	227
Şaziye Ceren ULUPINAR, Nahide Övgü DEMİRAL	
YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARININ STRATEJİK YÖNETİM UYGULAMALARINDA KULLANIMI VE İŞLETME LİDERLERİNİN YAPAY ZEKÂYA YAKLAŞIMLARI.....	243
Hakan GÜRSOY, Erkin ARTANTAŞ	
BELLAGIO DEKLARASYONU VE AB'DE DÖNGÜSEL EKONOMİYE YÖNELİK İLERLEMİYİ İZLEME İLKELERİ	259
Evren SAPMAZ VERAL	

ÖZ-BELİRLEME KURAMI VE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞ ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİŞKEK KONAKLAMA İŞLETMELERİ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI	271
Mehmet ULUTAŞ	
MARKA İMAJININ ÜLKE İMAJINA ETKİSİ: ÜLKELERİN MARKA DEĞERİNİ ETKİLEYEN ETMENLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	285
Zülfiye ACAR ŞENTÜRK, Onur TOS	
İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN MERKEZ BANKACILIĞINA ETKİSİ: YEŞİL MERKEZ BANKASI	303
İbrahim AL	
AKTÖR-YAPI İKİLİĞİNDE LEFEBVRE, CASTELLS VE HARVEY'İN METODOLOJİSİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR YÖNTEM TARTIŞMASI	317
U.Seren YARIM ALTUNAY	
KENTLEŞME, KADIN İŞ GÜCÜ VE YOKSULLUK ARASINDAKİ İLİŞKİ: MINT ÜLKELERİ İÇİN BİR ANALİZ.....	335
Serkan KÜNÜ, Cemalettin LEVENT	
KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ, ORMAN YANGINLARI VE TURİZMİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ	347
Mustafa SARKIM	
PANDEMİ SONRASI DEĞİŞEN TÜKETİCİ DAVRANIŞLARI VE YENİ TÜKETİCİ TERCİHLERİ	379
Ercan ÇİÇEK	
PSİKOLOJİK DAYANIKLILIK VE İŞ YAŞAM DENGESİ İLİŞKİSİ	405
Esra YILDIZ, Aykut BEDÜK	
PROAKTİF KİŞİLİK, İŞ UMUDU VE KARIYER MOTİVASYONU İLİŞKİSİ: SELÇUK ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME.....	433
Melis ATTAR Ceyda BAŞER	
LİMAN ÇALIŞANLARI TARAFINDAN ALGILANAN LİDERLİK DAVRANIŞININ İŞE BAĞLILIK ALGISI ÜZERİNE ETKİSİ	455
Figen GÜL DÖNMEZ, Alpaslan ATEŞ	
İŞYERİNDE MOBBİNG	473
Kaya AĞIN	
İŞYERİ NEZAKETSİZLİĞİ İLE İŞ PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİ	491
Sevcan DEMİRAY, Yeliz MOHAN BURSALI, Sabahat BAYRAK KÖK	
İŞÇİ BAKIMINDAN İŞ GÜVENCESİNİN HUKUKİ BOYUTU VE SÜRECİ	515
Seçil GÜRÜN KARATEPE	
İŞLETMELERDE REKABET ÜSTÜNLÜĞÜ.....	537
Hilal ERTURHAN İŞKİN	

GİRİŞİMCİLER İÇİN YENİ BİR FİNANSMAN YÖNTEMİ: KİTLE FONLAMASI 557

Zülfiye KAYNAR

**TÜRKİYE’DE SÜRDÜRÜLEBİLİR FİNANS UYGULAMALARININ
GELİŞİMİ** 587

Abdurrahim GÖK, Resül YAZICI

**KURUMSAL RAPORLAMADA ESG HİLESİNE İLİŞKİN
KAVRAMSAL BİR İNCELEME**..... 601

Emine Serap KURT

**İSO 500 FİRMALARININ KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUKLARININ
KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK PİRAMİDİNE GÖRE
BELİRLENMESİ**..... 621

Canan Gamze BAL, Mihriban ANÇEL

**FİRMA DÜZEYİNDE KATMA DEĞER HESAPLAMASI, RAPORLAMASI VE
SOSYAL MUHASEBE PERSPEKTİFİNDEN KATMA DEĞER TABLOSU** 645

Seçil ÖZTÜRK YÖNDEMLİ, Beyhan MARŞAP

**BİST LİKİT BANKA ENDEKSİNDE İŞLEM GÖREN ŞİRKETLERE VERİLEN
DENETİM RAPORLARININ İÇERİK ANALİZİ**..... 657

Haluk SATIR

**TDHP, TMS/TFRS ve BOBİ FRS KAPSAMINDA TARIMSAL
FAALİYETLERİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ** 669

Fatma CESUR, Hakkı KIYMIK

ÖN SÖZ

Sosyal, beşerî ve idari bilimler, insan ve insan ile ilgili her şeyi merkezine alarak toplumu araştıran disiplinler bütünüdür. Bu alana dâhil olan tarih, coğrafya, sanat tarihi, arkeoloji, antropoloji, sosyoloji, psikoloji, hukuk, iktisat, ekonomi, işletme, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, iletişim gibi bilim dalları insanın ve toplumun anlaşılması, birbiriyle ilişkileri, geçmişi ve varoluş nedeni gibi konular üzerine çalışmalar yapar. Ayrıca geleceğin inşa edilmesinde de insana ve topluma yardımcı olur. Bu minvalde “Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XIX” adlı bu eserde de alanında uzman akademisyenler tarafından hazırlanmış 34 yetkin çalışma yer almaktadır. Çalışmaları ile bu esere katkıda bulunan değerli araştırmacılar; Zülfiye KAYNAR, Seda TAN, Erbil CÖMERTLER AKTUĞ, Evren SAPMAZ VERAL, Haluk SATIR, Ferihan POLAT, Enes ÖZKAN, Seçil ÖZTÜRK YÖNDEMLİ, Beyhan MARŞAP, İbrahim AL, U.Seren YARIM ALTUNAY, Canan Gamze BAL, Mihriban ANÇEL, Seçil GÜRÜN KARATEPE, Hilal ERTURHAN IŞKIN, Sevcan DEMİRAY, Yeliz MOHAN BURSALI, Sabahat BAYRAK KÖK, Kaya AĞIN, Serkan KÜNÜ, Cemalettin LEVENT, Emine Serap KURT, Mustafa SARKIM, Figen GÜL DÖNMEZ, Alpaslan ATEŞ, Ayten KAYA KILIÇ, Sinem Burcu UĞUR, Zülfiye ACAR ŞENTÜRK, Onur TOS, Mehmet ULUTAŞ, Ercan ÇİÇEK, Cemal ÖZTÜRK, Yalçın GÜLYÜZ, Melis ATTAR, Ceyda BAŞER, Esra YILDIZ, Aykut BEDÜK, Mustafa IŞKIN, Rami İbrahim MAHMUT, Fatma CESUR, Hakkı KIYMIK, Hülya KINIK, Abdurrahim GÖK, Resül YAZICI, Mehmet KAYA, Hakan GÜRSOY, Erkin ARTANTAŞ, Şaziye Ceren ULUPINAR, Nahide Övgü DEMİRAL, Erkan DENK ve Nilgün SANALAN BİLİCİ’ye teşekkür ederim. Kitabın hazırlanmasında emeği geçen Eğitim Yayınevi ve çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim.

Farklı disiplinlere ait çalışmalarını bir araya getiren bu eserin başta sosyal, beşerî ve idari bilimler alanında çalışan araştırmacılar olmak üzere bilim dünyasına katkıda bulunmasını temenni ediyorum.

Dr. Nedim SARIGÜZEL

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU ve ARMENAKAN KOMİTESİ

Ferihan POLAT¹, Enes ÖZKAN²

GİRİŞ

Tarihleri 6. yüzyıla kadar uzanan Ermeniler'in Osmanlı Devleti'nde önce Türklerle ilk karşılaşmaları, Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı olmuştur. O zamana kadar MÖ. VII. veya VI. yüzyıldan başlayarak İranlıların, Makedonyalıların, Partların (Arşaklar), Romalıların, Müslüman Arapların ve Bizanslıların hâkimiyetinde (Akgündüz v.d., 2008: 29) yaşamış olan Ermeniler; Alparslan komutasındaki Türklere karşı Bizans hâkimiyeti altında Anadolu'yu savunmuşlardır. Romanos Diyogenes'in Alparslan'a esir düşmesiyle sonuçlanan Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'ya akın akın gelmeye başlayan Türkler hakkında Ermeni tarihçisi Mathieu Mathieu şöyle demektedir: “O güne kadar asla bir Türk süvarisi görmeyen Ermeniler, şaşırılmışlar; uzun saç örgüleri, ok ve yaydan ibaret silahları olan bu Türk süvarilerini hayretle izlemişlerdi (Hocaoğlu, 1976: 10)”.

II. Mehmed dönemine kadar, Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında kayda değer bir münasebet yaşanmamıştır (Küleççi, 2003: 28). Tahta geçtikten sonra, vatandaşları arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden onların sevgisini kazanmak, Fatih için büyük bir zaruret olmuştur. Fatih ilk olarak, tebdil-i kıyafet ederek, Bursa'da Karaağaç mahallesinde bulunan Ermeni Patrikhanesi'ne giderek, Piskopos Ovakim ile görüşmüştür (Garabedian'dan aktaran Anadol, 2000: 61). Odasında Tevrat okumakla meşgul bulunan Ermeni din adamına Fatih; “Şu sırada okuduğunuzu sorabilir miyim?” demiş ve Piskoposun; “Mukaddes kitaptır, Padişahım!” cevabından sonra, “Öyle ise, rastgele bir sayfa aç, orasını oku ve izah et!” demiştir. Piskopos, açtığı sayfada “Peygamberler” babında şu satıra tesadüf etmiştir: “Bütün dünyaya sahip olacaksın” Fatih: “Bizans da dahil mi?” diye sormuş; Piskopos: “Tekmil dünya diyor, ona şüpheniz olmasın” demiştir. Fatih bunun üzerine

1 Doçent Doktor, Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-8832-0847, fyildirim@pau.edu.tr

2 Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1379-675X, enesozkan10@gmail.com

kendisi için dua etmesini, İstanbul’u alırsa orayı payitaht yapıp, Ermenileri oraya getirip, kendisini de Patrik yapacağına” söz vermiştir.

İstanbul’un fethinden önce yapılan Rumelihisarı inşaatında pek çok Ermeni işçi, kalfa ve usta da vazife almıştır. Fatih, fetihten sonra, 1461 yılında Samatya’daki Rumlar’a ait “Sulu Manastır Kilisesini”, bitişiğindeki odalarla birlikte Ovakim’in emrine vermiş ve “Ermeni Patrikhanesi”ni kurarak, onu “patrik” yapmıştır (Anadol, 2000: 61).

Fatih’ten sonraki padişahlar da Ermenilere karşı hoşgörülü bir tavır takınmışlar, onların ticaretteki mahareti sayesinde İstanbul’u bir ticaret merkezi haline getirmek istemişlerdir. Ermenilerin bu şekilde Osmanlı başkentine yerleştirilmeleri sonucunda 19. yüzyıla geldiğinde İstanbul’daki Ermeni nüfusu 150.000’e ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur (Allen, 1953: 18’den aktaran Süslü, 1990: 8; Gürün 1993: 56). Fetihden önce Bizans döneminde Ermenilerin şehirdeki durumları ile Osmanlı’nın fethinden sonraki durumları arasında bir kıyaslama yapıldığında Ermenilerin fetih sonrası İstanbul’da çok daha refah içinde yaşadığı görülmektedir. Ermeni seyyah Polonyalı Simeon, Bizans dönemi ve Osmanlı dönemindeki Ermenileri kıyaslamak için şunları söylemiştir: “İstanbul’un Rumların elinde bulunduğu dönem, Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgân olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Ama Türkler İstanbul’u fethettikten sonra birçok eyaletlerden Ermenileri oraya davet ederek yerleştirdikten başka, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler (Simeon, 1999: 21). Ermeni milletini, devletin aslî unsuru olarak gören Osmanlı Devleti, kuruluş devrinden itibaren Ermenilerle iç içe olmuş, onlara karşı oldukça hoşgörülü bir politika izlemiştir. Ermeniler de kendilerine “Millet-i Sâdika” dedirtecek kadar Osmanlı’nın toplum yapısındaki asli bir unsur olma durumunu sürdürmüşlerdir.

ERMENİLERİN AYRILIKÇI HAREKETLERİNİN BAŞLANGICI

Osmanlı Devleti’ndeki Ermeniler, ayrılıkçı hareketlere başlayınca kadar Osmanlı Devleti’nin merkezine en yakın Hristiyan unsur olmuşlardır. Devlet katında aslî unsurlar olarak Türklerle birlikte sayılan Ermeniler, yeteneklerine göre devletin en önemli makamlarına yükselmişlerdir. Bakiler’e göre Osmanlı Devleti’nde sadrazamlık koltuğu 288 kez el değiştirmiştir. Ermeni asıllı ise iki devlet adamı sadrazamlık makamına yükselmiştir. Bununla birlikte Meşrutiyetten sonra Ermenilerden 29 isme sivil paşalık, 12 bakanlık, 30 mebusluk, 7 büyükelçilik ve 11 konsolosluk verilmiştir (Bakiler, 2013: 177). Ermenilerin sahip olduğu sosyal haklar Tanzimat döneminde tekrar gözden geçirilmiş, Islahat Fermanı ile Ermenilere yeni haklar verilmiştir. Osmanlı Devleti, Ermenilere güvenini ve iyi niyetini göstermek adına 1860 yılında dini, millî ve içtimai sorunlarını tartışmak ve görüşmek; bununla birlikte kendi kendilerini yönetmeleri için Millî Genel Ermeni Meclisi’ni kurmalarına müsaade etmiştir. Ermeniler, bu meclisleri aracılığıyla

tam bir özgürlük içinde millî sorunlarını tartışmışlar, patriklerini, okullarının yöneticilerini, okulların yönetim ve müfredatlarını ve diğer dinî görevlileri istedikleri gibi seçmişler; kendi oluşturdukları kurumları üzerinde istedikleri tasarruflarda bulunmuşlardır.

1789 yılında Fransız İhtilali ile tüm dünyaya hâkim olan “milliyetçilik” fikri, çok uluslu imparatorlukların sonu anlamına gelmiştir. Zira o zamana kadar Avrupa’da doğmuş hiçbir fikir akımından etkilenmemiş (Lewis, 2015: 57) ve bu gelişmelere duyarsız kalmış olan Osmanlı Devleti, ilk kez kendisini tedirgin edecek bir süreç karşısında kalmıştır. Milliyetçiliğin etkisiyle ülke içindeki azınlıklar da devlete isyan etmeye başlamış, Balkanlardaki Sırp ve Yunan isyanlarının büyük devletlerin müdahale etmesiyle uluslararası bir sorun haline dönüşmesi ise, ülke içindeki Ermenilerin dikkatini çekmiştir. Yeni ortaya çıkmış olan milliyetçilik ideolojisi 1870’lerde kendisini Ermeniler arasında da hissettirmeye başlamış; Berlin Kongresi’ne de bu tazyikle katılıp, Doğu vilayetlerinde reform talebinde bulunmuşlardır (Zürcher, 2008: 131).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ülke içinde askere gitmemeleri ve ticarete öncelik sahibi olmaları sebebiyle Ermeniler büyük servetler biriktirmişlerdir. Bu servet sahibi Ermenilerin çocukları da dönemin siyasi şartları içinde ve fikir akımlarının merkezi olan en etkin Avrupa devleti, Fransa’ya eğitim almaları için gönderilmişlerdir. Fransız ihtilali ile birlikte siyasi olarak Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini gözden geçirmeleri gerektiğini düşünen Ermeniler, Papa’nın desteklediği ve yine Fransız misyoner tarafından da Katolikleştirilerek, devletle olan iltisakları azaltılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Ermeni servet sahibi kimselerin finanse ettiği okullar, matbaalar, kütüphaneler açılmıştır. Ekonomik yönden güçlü Ermenilerin kendi çocuklarını Fransa’ya göndererek orada eğitmeleri, ülke içerisinde ise bu tür kültür faaliyetleri ile Fransa’da patlak veren ihtilalin “milliyetçilik” aşısı Osmanlı imparatorluğuna enjekte edilmiştir. İlk meyvesini Sırp ve Yunan isyanlarıyla veren, bundan da Ermenilerin cesaret almasıyla ülke içinde geri dönülemez bir içtimai ayrışmaya giden Osmanlı; siyasi bakımdan Ermeni Meclisi vasıtasıyla, dini bakımdan da Katoliklik vasıtasıyla devletten koparılmışlardır. Bu şekilde Osmanlı Devleti’nin asli unsurlarından olan Ermenilerin, Millet-i Sadıka’dan tedrici bir şekilde ayrılıkçı hareketlere duçar olmasındaki sebepler çalışmada iki ana başlık altında incelenmiştir: Dini Faktörler ve Siyasi Faktörler.

Dini Faktörler

Kelime anlamı “Hz. İsa’nın Ermenilere tecelli ettiği ve oraya indiği topraklar” (Saral, 1970: 42) olan Eçmiyazin, Osmanlı Devleti’ne bağlı Ermenilerin mezhebi olan Gregorian Kilisesi’nin tüm dünyadaki merkezidir. 1583 yılında İran’dan Revan’ın alınmasıyla Osmanlı Devleti’nin denetimi altına giren Eçmiyazin Katagikosluğu Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin de dini merkezi konumundadır. Katagikoslarının genel seçim yoluyla atanması da yine Ermeniler nazarında muteber

olan konumunu 19. yüzyıla değin korunmasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti'ne tabi olan Ermenilerin Gregorian mezhebine mensup olması, Osmanlı içişlerine karışmak isteyen Avrupalı devletlerin önünde bir engel teşkil etmiştir. Bu sebepten ötürü ilk olarak Fransa, Ermeniler arasında Katolikliği yaymak için Papa ile iş birliği yapmış; hemen ardından Rusya Gregorian mezhebine mensup olan Ermenileri de kendi yanına çekmek için propagandalara başlamıştır.

Katolik devletler, Cizvit papazlar ve diğer Katolik tarikatları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında Katolikliği yaymak suretiyle, Osmanlı Devleti içinde kendilerine taraftar zümreler oluşturma gayretine girmişlerdir. Papalık, Osmanlı topraklarındaki Hristiyanları Katolikleştirmek, onların Osmanlı Devleti'yle olan bağlarını kesmek, doğrudan doğruya Katolik hamisi Fransa'nın nüfuzu altına sokarak, icabında Hristiyan azınlığın haklarını savunmak için Babıâli nezdinde teşebbüslerde bulunma salahiyetini elde etmek amacını takip etmiştir. 1587 yılında Papa olan V. Sikst, Osmanlı sınırları dâhilindeki Hristiyan cemaatlerine yani Ermeniler, Melkitler, Yakubi ve Keldanilere sefaret heyetleri yollamıştır. Papalığın bundan maksadı adı geçen Hristiyan cemaatleri Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ederek, ilk fırsatta bu dört cemaati de Katolik mezhebine bağlamak suretiyle bunlar üzerinde maddi ve manevi nüfuz tesis etmek şeklinde olmuştur. Papa Sikst Quint özellikle Fransa ve diğer Katolik Devletler'in desteğiyle Osmanlı Ermenileri'nin yoğun olduğu bölgelere heyetler göndermiştir. Fransa'nın desteğini de arkasına alan Papa Sikst, Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyonerlere, Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için talimat vermiştir. "Papa için gönül, Fransa kralı için kul kazanmak" yolunda seferber olan bu misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine dâhil etmek için çalışmalarına başlamıştır. 1604'te yenilenen kapitülasyonla, Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmıştır. Bu imtiyazla Osmanlı Ermenilerini çözme ve bilhassa Katolikliğe geçirme noktasında misyonerlerle daha iyi bir ortam hazırlanmıştır. Osmanlı hudutları dâhilinde geniş bir dini serbestiye sahip olan Fransa, Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği imtiyazları en geniş şekilde kullanmak istemiştir. Osmanlı Devleti'nin, Fransızlara karşı müsamahakâr bir tutum sergilemesi, Osmanlı tebaası Hristiyanlar üzerinde misyonerlerce yürütülen Katolik propagandasını hızlandırmıştır (Kılıç, 2001: 726-734).

17. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Ermenileri arasında Katolikliği yaymak isteyen Fransa, önce İstanbul'a ve ardından Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Suriye civarına Gregorian Ermeni ahalinin mezhebini değiştirmek için Katolik ruhbanlar göndermiştir. 1641 yılında Papalık kanalıyla özel bir misyonla İstanbul'a gönderilen Pere Celement Galanus adlı bir Latin Rahip Ermeni-Katolikleri ile temasa geçerek Ermeniler arasında Katoliklik propagandasına başlamış ve birçok kişiyi maddi yardım vaatleriyle Katolik yapmıştır. Bu hareket her iki mezhep mensubu Ermeniler arasında husumete yol açmıştır.

İmparatorluk'ta Ermenilerin bir kısmı ulusal kiliseleri olan Gregoryen kilisesinden Avrupa'nın propagandası ile Katolik mezhebine geçmişlerdir. İki

yüzyıl sonra ise bu cemaatlere Protestan Ermeniler de eklenmiştir (Ortaylı, 2011: 133). Büyük husumete dönüşen ve kiliselerin şikâyetine müncer olan bu hadiseler üzerine 1696 yılında ferman sadır olmuştur. Bu fermanla “papa dinine dönenlerin yine evvelki ayinlerinde olmak üzere muhkem tembih ve tekit edilmesi” istenmiştir. Bunun üzerine Ermeni ve Süryani rahipleri hapsedilmiş ve Katolik propagandası için kullanılan matbaalar yıktırılmıştır. 1701 yılında İstanbul’da Galata’da iki mahalle ve Vezir Hanı’nda Ermeni inançlarına aykırı kitap basan ve Katoliklik propagandası yapan rahip kürek cezasına çarptırılmıştır (Altınay, 1988: 32-33). Ancak yine de Osmanlı Devleti’nin önleyici tedbirleri yetmemiş, Katolik papazlar faaliyetlerini artırmış, kasaba ve köylerde üçer-beşerli gruplar halinde gezerek gizlice çok sayıda kimsenin Katolik mezhebine girmesini temin etmişlerdir (Akgündüz v.d., 2008: 167). Ermenilerin Katolikliğe tevessül etmesinin sebepleri, İstanbul’daki Katolik papazların Ermenilere “eğer Katolik olursanız, Fransa’nın her türlü himayesine kavuşursunuz” diyerek onları ümitlendirdikleri gibi kendi mezheplerinin daha zor ve sıkıcı, oysa Katolikliğin daha kolay olduğunu anlatarak Katolikliğe davet etmiş olmaları da etkili olmuştur (Kılıç, 1998: 726-734).

İstanbul’daki misyonerlik görevini başarıyla tamamlayıp şehri terk eden Galanus’un bıraktığı yerden Bedros Mığitar adında bir Ermeni bu faaliyetleri devam ettirmiştir (Dabağyan, 2004: 473). Anadolu’nun çeşitli yerleşim birimlerine kadar inen misyonerler, Fransa ve Papalığın gücünü de arkasına alarak, nihayet Ermeni toplumu “Gregoryen ve Katolik” olarak ikiye bölmüştür. İstanbul’a Katolik propagandası yapmak üzere Papalık tarafından gönderilen Galanus’dan sonra yerine geçen Mığitar Appahayr’ın asıl adı Manug’tur ve 1676 yılında Sivas’ta doğmuştur. Küçük yaşta bir manastıra yerleşmiş, Rahip olduğunda Bedros Mığitar adını almıştır. 1700’de İstanbul’a gelmiş ve 16 kişiden oluşan bir cemiyet kurmuştur. Cemiyetin ana gayesi Ermenistan’a misyonerler ve kitaplar göndererek orada propaganda yapmaktır. Bedros Mığitar’ın faaliyetleri diğer Ermeni cemaatince rahatsızlığa yol açmış, Babıâli’ye yapılan şikâyetler üzerine Mığitar da 1703’de İstanbul’u terk ederek o sırada Venedik’e bağlı olan Mora’ya yerleşmiştir. Fakat Osmanlı Ermenileri’ne karşı faaliyetlerine burada da devam etmiş, kurduğu cemiyet kendi adıyla anılmaya başlamıştır: Mığitaristler Tarikatı. 1712 yılında Mığitaristler Tarikatı Papa 11. Klemenso tarafından tanınmıştır, zira Mığitaristlerin de arzusu Osmanlı Ermenilerini Eçmiyazin’den kopartmak ve Gregorian mezhebinden ayırmak olmuştur. Rahip Mığitar, Osmanlı Venedik münasebetlerindeki gerilme sonucu Mora’yı tehlikeli görünce 1715 yılında Venedik’e yerleşmiştir. Papalık Rahip Mığitar’a Saint Lazzaro adında bir adacığı bağışlamıştır. Rahip Mığitar 1717’de Viyana’da ikinci bir merkez daha kurmuştur. Ermenistan başta olmak üzere bütün dünya Ermenilerini hâkimiyet altına alma arzusunu taşıyan Mığitar, yeni faaliyetlere girişmiştir. Ermenice lügat, Ermeni dili, Ermenice Tevrat, Ermenice İncil, çocuklar için dini el kitapları, Ermenilerin Hristiyanlık tarihlerini Katolikliğe bağlayan kitaplar, Ermenice olarak Batı Dünyası’ndan birçok kitaplar neşretmiştir. Bastırdığı

kitap ve broşürleri Ermenilerin meskûn olduğu bölgelere, Anadolu Ermenileri için ise ayrıca Ermeni alfabesi ile Türkçe birçok kitabı neşrederek buralara göndermiştir. Katoliklik çizgisinde Ermeni tarihleri yazıp yayınlamıştır. Ermeni Kilisesi'ni Roma Kilisesi ile birleşmesi için yoğun çaba göstermiş ve Ermeni-kadim kilisesine karşı bir tür savaş açmıştır (Akgündüz, 2008: 168-170).

1778 yılında Katolik mezhebini seçen Ermeniler, ölenlerin defin işlemlerinde vs. konularda karşılaştıkları güçlükleri bahane ederek ayrıca Katolik Ermeni Patriği nasbı teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bunun üzerine bir rapor hazırlanmıştır. Reisülküttap Atıfzâde Ömer Vahid Efendi tarafından hazırlanan raporda belirtildiğine göre IV. Murad'ın saltanatına tesadüf eden 1041/ 1631-1632 tarihine gelinceye kadar aynı mezhebin mensupları olarak hayatlarını sürdüren Ermeniler arasına bu tarihten itibaren Frenk papazları girerek faaliyete başlamışlardır. Raporda Katolik mezhebine geçenlerin Osmanlı aleyhine kalben ve fiilen faaliyet gösterdikleri, Avrupalılarla gizli açık iş birliğine gittikleri, buna mukabil Gregorian mezhebine bağlı olan Ermenilerin devlete sadakat gösterdikleri belirtilmiştir. Ayrıca Katolik mezhebine geçen Ermenilerin Avusturya ve Venedik'te kilise kiraladıkları, zenginlerin çocuklarını terbiye ve eğitim için bu kiliselere gönderdikleri, buraya gidenlerin o zaman Ermeni toplumu içinde adet olmayan başlarına şapka ve üzerlerine Frenk elbiseleri giymek vb. Avrupa adetlerini yaygınlaştırdıkları vurgulanmıştır (Akgündüz, 2008: 167).

Padişah II. Mahmud, İstanbul Ermeni Patrik'ine Ermenilerin devlete bağlı olup olmadıklarını ve bu konuda kendisinin kefil olup olmayacağını sormuş, Patrik de cevabında, Gregorian Ermenilere kefil olduğunu, fakat birtakım Roma kilisesine mensup ve kendisini ruhani şef olarak tanımaktan kaçınan Ermenilere asla kefil olamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine padişah şüpheye düşerek, İstanbul'da Katolik mezhebinde olan Ermenilerin esas memleketlerine gönderilmelerini emretmiştir. Osmanlı Devleti 1828'de Katolik Ermenileri, geldikleri yerlere gönderilmek üzere Anadolu'nun iç kısımlarında mecburi iskâna tabi tutmuştur. Katolik Ermenilerin önde gelenlerinden bir kısmı ölüm cezalarına çarptırılmış ve mallarına el konmuştur. Sürgün işlemlerinin başlamasıyla Fransa meseleyi bir Katolik davası haline getirmiş, vasisi olarak gördüğü Katoliklerin (Kılıç, 1998: 91) sürülmesini Katolik mezhebine karşı düşmanca tavır olarak görmüş ve meseleyi kendi öz meselesi olarak addettiğini Osmanlı Hükümeti'ne ifade etmiştir. Gelişen olaylar karşısında Fransız Hükümeti Babiâli'yi protesto etmiştir. Fransızların yoğun diplomatik baskısı sebebiyle Osmanlı Devleti bu meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya mecbur kalmıştır. Sultan II. Mahmud, Katolik Ermenilerin sürgünden dönmeleri için ferman çıkarttığı gibi, 6 Ocak 1830 tarihinde Katolik Ermeni cemaatini "Millet" olarak kabulü için de ayrıca ferman ilan etmiştir (Akgündüz, 2008: 167-168).

Ruslar ise genel politika olarak Osmanlı Ermenilerinin ruhani merkezi olan Eçmiyazin'i ele geçirmek ve buraya kendi atadıkları Katagikoslar sayesinde

Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik etmeye çalışmışlardır. Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdikleri ilgi daha XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. I. Petro'nun Rusya'nın başına geçmesinden sonra, İran'ın yönetiminden kurtulmak ve bağımsız bir devlet haline gelebilmek için Ermeniler faaliyetlerini artırmışlar ve Petro'nun askeri gücünden faydalanmak istemişlerdir (Yıldırım, 1990: 30). Petro da Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiştir (Beydilli, 1998: 368). Büyük Petro ve Katerina devrinde çok sayıda sanat erbabı Ermeni de Rusya'ya gitmiştir. Taraflar arasındaki bu münasebetler kısa zamanda gelişmiş ve XVIII. asrın ilk çeyreği sonlarında bir nevi ittifaka dönüşmüştür (Akgündüz, 2008: 184).

1783 yılında kontrol sistemiyle Gürcistan'ı kendisine bağlayan Rusya, Kafkasya'daki müstevli politikasında kendisine bağımlı bir devlet kurmayı düşünmüştür. Ruslar, Gürcülerin yanı sıra "Şarklılar" yani henüz İran sınırları içinde bulunan Eçmiyazin ve Katolik tesirinden uzak kalmış Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır (Şahin, 1988: 107). Gürcü ve Ermeni cemaatleri ile daha önce yapılan antlaşmalar yenilenmiş ve bu antlaşmaya göre Ruslar, Hristiyan Gürcü ve Ermeni prensliklerine İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı korumayı vaat etmişlerdir (Saray, 1985: 37).

İran ile Rusya arasındaki kanlı savaşlar neticesinde, 1804-1805 yıllarında Ruslar Bakü, Nahcivan ve Erivan Hanlıklarını işgal etmişlerdir. Rus sınırı Hazar denizinden Karadeniz istikametine doğru genişlerken Rus hâkimiyeti de Maverayı Kafkas'a kadar genişlemiştir. Bu tarihten sonra Ermeniler üzerindeki Rus hâkimiyeti başlamıştır. Rus Hükümeti, Ermenilerin kendi istila emelleri için iyi bir alet olabileceğini anladığından onları bu yolda kullanmaya başlamıştır (Kurat, 2010: 50, 111-112).

1826 yılında İran Prensi Abbas Mirza, Rus hâkimiyeti altında bulunan Kafkas ve Dağıstan'daki Müslüman halkı Ruslar aleyhine ayaklandırmışlar; Ermeniler ise bu durumda bulunan Ruslara yardım etmişlerdir. Çar I. Nikola ordusuna, İran'ı işgal için emir vermiş; kısa zamanda ele geçirilen yerler, yalnızca Rus silahlarının başarısı ve etkinliği ile değil, fakat aynı zamanda Ermenilerin gönüllü iş birliğini ve katkılarıyla oluşan faaliyetlerinin bir sonucu olmuştur. Revan Ermeniler tarafından büyük bir coşku ile Rus kuvvetlerine teslim edilmiştir. Mart 1827'de General Benkendorf kumandasındaki Rus kuvvetleri Eçmiyazin'i zapt ettiklerinde aşırı bir coşku ile karşılanmışlardır (Akgündüz, 2008: 188). Eçmiyazin'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra bu Katagikosluğun etkinliği artmış, giderek bütün Ermenistan kiliseleri üzerinde ruhani liderlik talep etmeye başlamıştır (Şimşir, 1982: 71).

1836 yılında kabul edilen Pologenia (Ermeni Kilisesi Nizamnamesi) ile Rusya'daki Ermeni din adamlarının statüsü belirlenmiştir. Bu nizamname aynı zamanda Rusya'nın Ermeniler üzerindeki kontrollü baskısının başlangıcı anlamındadır. Bu nizamnamenin esaslarına göre Eçmiyazin Katagikosluğu boş olduğu zaman ruhban heyetinden ve milletin ileri gelenlerinden iki aday belirlenmiş ve Rusya hükümeti bu adaylardan birini seçmiştir (Engelhart, 1328: 271).

Kendi çıkarları için Eçmiyazin Katagikosluğu'nu kullanan Ruslar, bu makama kendilerine yakın olan şahısların seçilmesi için çalışmışlar, bu uğurda hiçbir entrikadan geri durmamış (Valyi, 1926: 1380) ve Rusya'ya karşı iyi duygular besleyen papazları buraya göndermek için elinden geleni yapmışlardır (Granville, 1967: 35). Rusya'nın amacı Ermenilerin muhabbet ve taraftarlıklarını kazanmak ve böylece Anadolu'daki Ermeniler üzerinde de Eçmiyazin Katagikosunun etkili olmasını sağlamak olmuştur. Bununla beraber Rusya Hükümeti kendi memleketi dâhilinde Katagikosu adeta esaret mevkiinde ve mahkûmiyet altında bulundurmak için gerek iyi gerek kötü her türlü vasıtaya başvurmuş, Rusya haricinde ise Katagikosun nüfuzunu artırmak için son derece etkin bir gayret içerisinde olmuştur (Valyi, 1926: 1375).

Kendi ülkesi içindeki tüm Ermenilere aynı şekilde bir politika takip eden Rusya, onlara oldukça sert davranmıştır. Kendi ülkesindeki Ermenilere göz açtırmamaya niyetli olan Rusya, Osmanlı ülkesindeki Ermenileri kışkırtmak için ise elinden gelen tüm gayreti göstermiştir. Bu şekilde hem karışıklıklar içindeki Osmanlı'yı iyice yıpratmak; hem de Ermenilerin arzuladığı muhtar idare şeklini de kendi elindeki Eçmiyazin Katagikosluğu sayesinde uhdesine almak istemiştir.

Siyasi Faktörler

Rusya'nın kendi içindeki Ermenilere göz açtırmayan politikası, Osmanlı Ermenileri söz konusu olunca, onları isyana teşvik etmek için tam ters bir politikaya evrilmiştir. Kendi içindeki Ermenilere karşı oldukça sert bir politika izleyip, onların kültürel ve sanatsal faaliyetlerin izin vermeyen Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler söz konusu olunca ise onların her türlü faaliyetine arka çıkmış; kendi ülkesi içindeki milliyetçi cereyanlara tevessül edecek en ufak bir hareketi baskılarken, Osmanlı Devleti içindeki Ermenilerin her türlü siyasi ve kültürel faaliyetlerini desteklemişlerdir. Rusların kendi ülkeleri içindeki Ermenilere yönelik baskıcı faaliyetleri sebebiyle Osmanlı ülkesinden Rusya'ya göç eden Ermenilerin bir süre sonra yeniden Osmanlı ülkesine dönmek istemeleri ile ilgili İngiliz büyükelçisi A. H. Layard ve Konsolos Ricketts'den İngiliz Dışişleri Bakanı Kont Derby'e gönderilen iki telgraf bulunmaktadır (Şimşir, 1986: 144):

A.H. Layard'dan, Kont Derby'e**No. 148****İSTANBUL, 28 Kasım 1877****(Alındı, 8 Aralık)**

Osmanlı ülkesinden Rusya'ya göçen ve fakat geri dönmek isteyen 500 Ermeni ailesinin eski topraklarına dönmeleri için İngiliz Hükümeti'nin Rusya nezdinde Osmanlı uyruğu hakkında aracılıkta bulunması için Başvezire ricası.

F.O. 424/63, s.55, No. 61c**Konsolos Ricketts'ten Kont Derby'e****No.139****TİFLİS, 28 Kasım 1877****(Alındı, 10 Aralık)**

Tiflis'te çıkan Mesbuik gazetesinin verdiği bilgiye göre: Rus kuvvetleri ile Rusya'ya gelen Ermeniler yaklaşık 5500-6500 arasında. Bir kısmı dönmek istiyor. Gazetenin ifadesine göre bunlar işsiz ve sefil vaziyette; bir kısmı da Ruslar Türkiye Ermenistan'ının işgal ederlerse o taktirde yerlerine dönmek istiyor.

F.O. 424/63, s.62-63, No. 77

Bu dönemde Osmanlı Ermenileri sahip oldukları haklar ve sosyal statüleri açısından kıyaslandığında Rus Ermenilerinden çok daha iyi koşullara sahiptir. Hatta Ermeni tarihçisi M. Varandian, bu dönem Türk ve Rus Ermenilerinin siyasi ve sosyal hayatlarını kıyasla şunları söylemiştir: “Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisi'ne göre kültürü, dili, tarihi ve edebiyatı bakımından çok kuvvetli ve özgür idi. 19. asır başlarında Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa'da bilinmiyordu (Uras, 1976: 150)”.

İngiltere, Rusya'nın Doğu'daki Ermeni azınlığına olan ilgisini kendi emperyalist çıkarları açısından tehdit olarak görmektedir. İngiltere Ermenistan olarak tabir ettiği bölgeyi Hindistan politikası açısından kilit bir bölge olarak gördüğünden Doğu bölgesindeki Gregorian Ermenilerin Rusya'ya tevessül etmelerinden tedirgin olarak, onları uhdesine almaya çalışmış; Rusya'nın Osmanlı içindeki Ermenilere dair politikalarına karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Bu durum yeni yeni filizlenen Ermeni azınlık hareketinin uluslararası güç dengeleri açısından ehemmiyetinin artırmış ve sorunun daha da içinde çıkılmaz bir hale gelmesine neden olmuştur. Büyükelçi Layard'ın Kont Derby'e gönderdiği bir mektupta İngilizlerin Ermeniler üzerindeki hassasiyetinin gerekçeleri şu şekilde dile getirilmiştir (Şimşir, 1986: 145):

***Büyükelçi Layard'dan, Kont Derby'e
No. 1444, Gizli***

***İSTANBUL, 4 Aralık 1877
(Alındı, 13 Aralık)***

Lord Lyons'un, bana geçen ayın 20'sinde ve 328 sayı ile gönderdiğiniz, gizli yazısını büyük bir ilgiyle okudum. Rusların barış koşullarından biri olarak Ermenistan'ın tümünü ya da bir kısmını talep etme niyetleri dolayısıyla bu yazı, Majessteleri hükümetince üzerinde önemle durulmaya değer.

Bu, İngiltere Hükümeti'ni özellikle ilgilendiren sorunlardan biridir. Rusya ile Türkiye arasındaki barış koşulları üzerinde Avrupa devletleri kayıtsız görünüyorlar. Rusya'nın sınırının değiştirilmesi ve Asya'daki vilayetleri kendi topraklarına eklemeye zemin teşkil edecek kapalı bir iki cümlelin anlaşmada yer alması, bu devletlerce pek önemli gibi görülmezse de İngiltere için hayati önemi vardır. Rusların Ermenistan'ın bütününe veya bir kısmını alması bizim doğudaki nüfuz ve çıkarımız için tehlikelidir. Bu itibarla onu, bundan alıkoymak bize düşer. Biz bugünkü şartlar altında öteki devletlerin yardım ve desteğine pek bakmayız. Bu bakımdan sorunu, iş işten geçmeden düşünmeliyiz.

Ermenistan'ın (Doğu Türkiye) ya da onun Doğu kısmının Ruslara bırakılması, dört bakımdan tartışılabilir:

- 1) Orta Asya ve Hindistan'daki Müslüman halk üzerinde olan etkisi*
- 2) Rusya'nın Küçük Asya ve İran'da daha ileri bir istilaya gitmesini kolaylaştırması*
- 3) Bunun neticesi, bizim Hindistan'la olan doğrudan ulaşımımıza etki etmesi*
- 4) Dolayısıyla İngiliz ticaretine etkisi*

Şimdi bu noktaları biraz daha açalım;

- 1) Rusların böyle bir başarısı, onun prestijini yükseltir ve İngiltere'nin bile buna engel olamayacağı kanısı, Küçük Asya ve Hindistan halkında bir kamuoyu yaratabilir. Bu görüşü, Kaşgar'ın Yakup Hanı gibi birçok ileri gelenler paylaşmaktadır. Türk gazetecileri bu birinci bakış açısını İngiltere'nin bu savaşta yardımını istemek için ileri sürmüş olabilirse de Rusların böyle bir başarısının Hindistan'ın Müslüman halkı üzerindeki etkisi küçümsenemez.*
- 2) Rusların Batum, Kars ve Van'ı ele geçirmeleri, ileride Türkiye ve İran'a doğru yapılacak hareketi kolaylaştırır. Ayrıca gerek Küçük Asya gerekse bütün İran'ı onun lütfu altına sokar. Batum, Kuzey ve Doğu Karadeniz'in tek limanıdır. Buraya sahip olmakla, Azerbaycan'a, Kuzeydoğu Anadolu'ya ve hatta Boğazlara yapılacak bir harekâta etkili olur. Batum, Rusların Karadeniz'deki harekâtına bir üs olur. Buradan Kars'a kolayca yönelinebilir ve bütün Ermenistan'a egemen olma yolu açılır. Batum ve Kars'a sahip oluş, ona Doğu Anadolu'nun kapılarını açar. Erzurum ve Trabzon Ruslara*

verilmese bile, Kars ve Batum'a sahip olması onun Fırat ve Dicle havzasına ulaşmasına olanak sağlar. Eğer Van, Bitlis ve Muş'u ele geçirmek isterse, bu hareket kolay olur, dahası Dicle ve Fırat'a sarmak kolaylaşır. Rusları, Ermenistan platosundan daha ileri geçirmemek gerekir. Böylece Türkler, Ermenistan'ı kaybetse bile, tutunacakları bir yere sahip olurlar.

Rusların Orta Asya'nın bağımsız ülkelerini türlü oyunlarla ele geçirmeleri halinde durum, daha da kötü olur. Ruslar bu devletleri istila etmek için türlü bahaneler bulabilir. Nitekim Osmanlı devleti onunla yaptığı mücadelelere bu kadar uyduğu halde, o gene de bu savaşa bir neden bulmuştur.

Rusların Hindistan üzerine harekâtını düş ürünü kabul edenler vardır. Fakat durumu iyice incelersek, bu olasılığın düş olmaktan çıkabileceği görülür. Karadan Buhara üzerinden, Basra Körfezi'nden de denizden karşıya ve Bombay'a ulaşılması yaban atılamaz. Bunlar ne kadar olanaksız gibi görünse de bir devlet adamının bütün olasılıkları düşünmesi zorunludur.

3) Rusların yapabilecekleri bir hareketin İngiltere'nin Hindistan'la olan ulaşımına etkisi konusu bana, deneyimli diplomat Lord Lyons'un yazısını anımsattı. Fransızlar kara ve deniz kuvvetlerini hızla yenilemektedirler. Dahası, gözleri Mısır'a çevrilmekte ve bizim bu ülkedeki nüfuzumuzu kıskanmakta devam etmektedirler. Doğu sorunlarıyla ilgili bir konferansta, Fransa'nın Mısır'ı Türkiye'den ayırma önerisi beklenebilir ve orada belki ortak bir himaye tavsiye edebilmesi uzak bir olasılık sayılmaz. Eğer Fransa fırsat bulsa, Mısır'da tam hâkimiyet kurabilmek için elinden geleni yapar. Bence en kötü hareket, budur. Herhangi bir harekette bizim Süveyş'ten mahrum edilmemizin tehlikesi büyüktür. Bu nedenle Hindistan'a ulaşacak, başka bir yol bulmak son derece önemlidir. Bu Fırat ve Dicle vadileri olabilir. Fakat Ermenistan ve bu vadilere yaklaşma yönü Ruslara kaptırılırsa, bu yol bizim için artık güvenilir olmaz. Şayet bunlar Osmanlı Hükümeti'nin elinde olursa, biz ancak o zaman emin olabiliriz. İstanbul'u, İran Körfezi'ne bağlayan bir demiryolu yapımı hem bizim hem de Türkiye'nin çıkarınadır. Türkiye'nin dostluğu ve yardımıyla bunu sağlayabiliriz ve böylece Süveyş'ten bağımsız, Hindistan'a ulaşan bir yola kavuşabiliriz.

4) Rusya'nın Ermenistan ve Batum'a sahip olmasının ticaretimize olan etkisi açıktır. Limana ve Kars'a sahip olan Ruslar, Türklerin Orta Asya topraklarına ve Kuzey İran'a giden yolu ele geçirmiş olurlar. Böylece şimdi Trabzon ve Erzurum'dan geçen ticaret yolu Batum'a yönelir. Böylece İngiliz malları ağır vergilerle karşı karşıya kalır ve belki de engellenir, büyük bir olasılıkla da Batı Asya ile olan şimdiki ticaretimiz kesintiye uğrar.

F.O 424/63, s.86-89, No. 124

Osmanlı Devleti'nin diğer azınlıklarla birlikte Ermenilere de uyguladığı “Millet Sistemi”, azınlıkların sorunlarını kendi içlerinde, ruhani liderleriyle çözmelerini sağlamıştır. Ermeniler de bu sistemde oldukça refah içerisinde bir yaşantıya sahip olmuşlardır. Ancak 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Tanzimat Fermanı'nı takiben Islahat Fermanı, 1. Meşrutiyet ve 1908 Anayasa değişiklikleri ile birlikte Osmanlı Devleti'ne tabi tüm azınlıklarla birlikte Ermenilerin de hukuki statülerinde büyük bir değişme yaşanmıştır.

29 Mart 1862 tarihinde hazırlanan ve bir yıl sonra Babıâli tarafından ilan edilen 99 maddeli Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân ile Ermeni Patrikhanesi'ne Ermeni cemaatini yönetmek için sahip olduğu yetkileri genişletme imkânı tanınmıştır. Bu yetkiler içinde Ermenilere bağımsız bir meclis kurma yetkisi de verilmiştir. 140 üyeden müteşekkil bu meclisin açılması, Osmanlı Ermenileri için siyasi ve hukuki bir dönüm noktası olmuştur. Bu meclis, Ermenileri, Osmanlı Devleti içindeki bir baskı grubu haline getirmiş; aynı zamanda Avrupalı devletlerin de Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale hakkını doğurmuştur. Zira bu meclis emperyalist devletler tarafından milli ve siyasi bir makam olarak görülme istenmiştir (Kılıç, 1998: 196-197).

1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti, yanına İngiltere, Fransa, Piyemonte'yi de alarak Rusya'ya karşı savaşmıştır. Savaşta yenilgiye uğratılan Rusya'nın Balkanlardaki Slav toplulukları üzerindeki nüfuzunu güçlendirme ve boğazlar üzerinde söz sahibi olma arzusu 1856 Paris Antlaşması ile engellenmiştir. Ancak bu antlaşma Rusya'yı durduramamış, nitekim Balkanlardaki Panslavist ayrılıkçı hareketler Rusya tarafından desteklenmiştir. İlk olarak 1875 yılındaki Bosna ve Hersek'te vuku bulan hadise, Rusya tarafından bilhassa büyütülmüş ve uluslararası bir sorun haline getirilmiştir. Yine aynı şekilde Rusya'nın desteğini arkasında hisseden Karadağ ve Sırp isyancılar Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişler ancak uğradıkları bozgun sebebiyle Sırbistan'ın bir kısmını da kaybetmişlerdir.

Ermeniler Balkanlarda yaşanan bu gelişmelerle Balkan Hristiyanlarına özenmeye başlamışlardır. Ermeniler, Bulgarlar ve Bosna-Hersek için ayağa kalkan Avrupa'nın kendileri ile de ilgileneceklerine dair bir beklenti içine girmişlerdir (Akgündüz, 2008: 193). Hersek ve Bulgaristan olayları dolayısıyla İstanbul'da bir konferans toplanacağı belli olunca bu konferansta Ermenilerin sorununun da ele alınması için, ileride patrik olacak olan İzmirliyan tarafından kaleme alınan bir muhtıra bütün büyük devletlere 1876 yılının Eylül ayında yollanmıştır. Eçmiyazın Katagikosluğu da bu şikâyetleri Çar nezdinde desteklemiştir. Aslında şikâyetler kişisel olaylardır ve talep olarak ileri sürülen konular da toprakların mülkiyeti hususunda Babıâli ve özel surette kurulan komisyon kararlarının iyi şekilde tatbiki, Kilise mallarının vergiden müstesna tutulması, Babıâli'de Patrikhane temsilcilerinin de katılacağı bir komisyon kurulması ve bunun adaletsizlikler hakkında kovuşturma yapması, Patrikhaneden

bildirilecek sorunlar hakkında tahkikat yapılması gibi zaten Babîâli'nin tatbika çalıştığı noktalar olmuştur (Gürün, 1983: 83). Bununla birlikte Patrik Nerses'in toplanacak olan Tersane Konferansı'nın gündeminde Ermenilere de yer ayrılması için büyükelçiler nezdinde gayretleri olmuştur.

Osmanlı Avrupası olarak isimlendirilen Balkanlarda, Osmanlı'nın Hristiyan tebaasının milliyetçi fikirleri ve Rusya'nın da Panslavist kışkırtmaları sonucunda ayaklanan Sırp ve Yunanlılar için Avrupa devletlerinin sürece el koyması, Ermenilerin ders çıkarmasına vesile olmuştur. Sadece diplomatik girişimlerle Avrupalı devletlerin ilgisini çekemeyeceğini anlayan Ermeniler, Sırp ve Yunan komitacıları gibi, aksiyoner bir örgüt oluşturabileceklerini; bu sayede de Avrupalı devletlerin ve tabi Rusların da sürece müdahil olması sayesinde bağımsızlık kazanabileceklerini düşünmüşlerdir. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisini ziyaret eden Patrik Nerses'in büyükelçi ile görüşmesinin ardından, büyükelçi Elliot'un Kont Derby'e gönderdiği telgrafi da bu iddiaları doğrulamıştır (Şimşir, 1986: 471):

Sir Henry Elliot'dan, Kont Derby'e
No. 1337

İSTANBUL, 7 Aralık 1876
(Alındı, 15 Aralık)

Ermeni patriği dün bana geldi.

Geniş bir Ermeni toplumunun başı olan bu kişi, devlete karşı ayaklanan vilayetlere ayrıcalıklar verilmesi dolayısıyla, eşit şekilde düşünölmeye hakkı olan ve sessiz kalanlarla verilmemesi konusunda konferansa Babîâli'ye ısrarda bulunulmasını Ermeni toplumu adına umut etmek istediğini söyledi.

Onu ihtiyatla cevaplayarak şöyle dedim: Konferansın hedefi genel barışı tahdit eden ayaklanmanın olduğu vilayetlerde sükûneti iade etmektir, santıyorum bütün Osmanlı İmparatorluğu idaresini kapsamayacaktır.

Patrik, halkının bu durumdan heyecana düştüğünü, eğer Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa, böyle bir hareketi yaratmak hiç de güç olmayacaktır, dedi. Patrik ayrıca, Slavların yararlanması için Avrupa'da bulunan Kafkasyalıların Asya'ya alınmaları teklifini de protesto ederek, bunun, Ermenileri kesinlikle incittiğini söyledi.

Kuzey iklimine alışmış insanları Arabistan'ın uzak köylerine sürmek mümkün değildir. Ancak bunları Anadolu'da Ermenilerin sayıca az oldukları bölgeye göndermek suretiyle, Avrupa'daki yuvalarından atılmalarının acısı içinde bulunan Kafkasyalıların kötü muamelelerine Ermenilerin uğramamasını umut ettiğini söyledi.

Balkanlarda arka arkaya meydana gelen olaylardan dolayı Balkan Hristiyanları Avrupa'da büyük sempati toplamışlardır. Osmanlı Hristiyanları adına Avrupa ve Rusya ayağa kalkmış, bu durum karşısında Osmanlı Ermenilerinin de

hoşnutsuzlukları giderek artmıştır. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot gönderdiği mesajında, Ermeniler arasında bir hoşnutsuzluk olduğundan bahsetmiş ve bunun giderek önem kazanabileceğini belirtmiştir. Öyle ki, Ermenilerin Balkan Hristiyanlarına özenmeye başladığını da yine yukarıdaki belgede görülmüştür.

Böyle bir hava içinde, İngiliz, Fransız ve Rusların katıldığı Hersek ve Bulgaristan isyanını görüşecek Tersane Konferansı 23 Aralık 1876'da toplanmıştır. Aynı gün Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Meşrutiyet ilan edilmiş; Tersane Konferansı bütün bu çabalara rağmen Ermeni konusunu ele almamıştır.

Tersane Konferansı'nda tüm devletler Osmanlı Devleti'nden Balkanlarda Bulgaristan'a muhtariyet verilmesini ve Sırbistan ve Karadağ'ın da topraklarının genişletilmesini teklif etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu teklifleri reddetmesinin ardından bu kez Londra'da bir konferans toplanmış ve aynı istekler Osmanlı Devleti'ne dayatılmıştır. Nisan 1877'de Londra'daki teklifleri de reddeden Osmanlı Devleti'ne karşı zaten savaş açmanın fırsatını kollayan Rusya'nın eline bir fırsat geçmiştir; Rusya Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların haklarını korumak için Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı Ermenileri ise, Tersane Konferansı'ndan umduklarını bulamamışlar uluslararası arenada seslerini duyuramamışlardır. Fakat taleplerinden vazgeçmeyen Ermeniler, umutlarını Osmanlı-Rus Harbi'ne saklamışlardır. Öyle ki Osmanlı'nın da Rusya'ya karşı savaş ilanı Meşrutiyet meclisinde okunurken diğer mebusların aksine Ermeni mebuslar bu kararı hararetle alkışlayarak; konferanstan elde edemediklerini bu savaşın neticesinde kazanmayı ummuşlardır (Gürün, 1983: 84).

Osmanlı Ermenileri için 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bir fırsat olmuş, Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla iş birliği yapmışlar ve Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla kilisesi de kökten tutum değiştirmiştir. Savaşın gelişmelerine göre tavır alan İstanbul Ermenileri başlangıçta padişaha bağlı görünmüş, hatta Patrik Nerses padişaha bağlı bir Osmanlı yurtseveri olduğunu açıklamış, Osmanlı Ermenileri de gönüllü asker yazılmayı bile düşünmüşlerdir. Ermeni toplumu Patrik Nerses'in başkanlığında toplanmış ve Sultan'ın tezkeresi okunarak Ermenilerin muhafız birlikleri için silahlaltına alınmaları oya sunulmuş ve oy birliğiyle kabul olunmuştur (Şimşir, 1986: 51):

Büyükelçi Lazard'dan, Kont Derby'e No. 1459

***İSTANBUL, 8 Aralık 1877
(Alındı, 21 Aralık)***

“Yerel gazetelerde yayımlandığına göre, dün Ermeni toplumu Patrik Nerses'in başkanlığında toplanmış ve Sultanın tezkeresi okunarak, Ermenilerin muhafız birlikleri için silah altına alınmaları oya konmuş ve oybirliğiyle kabul olunmuştur. Patriğin güvenini kazanmış bir Ermeninin söylediğine göre Babiâli'nin bu önlemi, Ermeni toplumunca sevinçle karşılanmıştır.

Ek: Gazeteden Özet

Yukarıdaki bilgilerin aynı. 5000'i aşkın Ermeni, delegelerin etrafını sarmış, bu işin yapılması için kilise mensuplarından ve papazlardan bir kurul oluşturulmuştur. Sultana dua edilmiş ve topluluk oldukça düzenli bir şekilde dağılmıştır."

Ermenilerin Osmanlı Rus savaşı sırasında takındıkları Osmanlı yanlısı tutumun değişmesine neden olan olay ise Osman Paşa'nın 10 Aralık'ta Plevne'de yenilmesi haberidir. Bunun üzerine Ermeni Milli Meclis'i 18 Aralık'ta yeniden toplanarak bu defa patriğe rağmen, bir evvelki kararı iptal etmiştir (Gürün, 1983: 84). Bunun üzerine, Ermeniler doğuda, işgalci Ruslarla iş yapmakla kalmamışlar, Rus işgal güçlerinin hizmetine de girmişlerdir. İşgalci Rus askerlerinin arasında Ermeni asıllı subaylar da bulunmuştur. Örneğin Kars'ta Korgeneral Lazareff, Erzurum'da Binbaşı Kamsaragan Ermeni asıllı Rus subaylarıdır. Bu subaylar, bir kısım yerli Ermeni'yi Ruslarla iş birliğine çekmişlerdir. Bu subaylardan Kamsaragan daha önce Erzurum'da Rusya konsolosluğunda bulunmuş; İşgalden sonra da Erzurum polis şefi olmuştur. Kendisi gibi bir Rus Ermenisi yardımcısı Teğmen Nikolossoff ile birlikte Kamsaragan, birçok yerli Ermeni'yi Rus polis hizmetine sokmuştu. Rus polis hizmetine giren bu işbirlikçi Erzurum Ermenileri ellerindeki yetkiye ve silaha dayanarak Müslüman komşularına zulmetmeye başlamışlardır (Akgündüz, 2008: 194-195).

Savaşın son günlerinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın başkanlığında toplanan Ermeni Milleti Meclisi, Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyazın Katagikosluğu'na bir muhtıra gönderilmesine karar vermiştir. Bu muhtırada Doğu Anadolu'dan Fırat Nehri'ne kadar olan bölgelerin Türklere geri verilmeyip, Ruslara ilhak edilmesini; bu olmadığı taktirde, Bulgaristan'a ve Bulgar Milleti'ne verilecek imtiyazların, Ermeni Milleti'ne de verilmesini, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde ise, Osmanlı hükümetinden ıslahat yapılması için maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesini istemişlerdir (Uras, 1976: 200). Tüm bu gelişmeler neticesinde, 1877-1878 harbi sona ererken, Ermeni sorunu da artık bir Avrupa sorunu haline gelmiştir (Gürün, 1983:84).

Ermenilerin savaşa katılma kararını iptal ettikleri 18 Aralık toplantısından itibaren kesif bir çalışmaya girmişlerdir. Daha savaşın sonuçlanmasından önce, İstanbul Patrikhanesi'nin büyük devletlerin Hariciye vekillerine birer şikâyet mektubu yolladığı, Rusya Ermenileri'nin de Türkiye'deki Ermeniler'e yardım edilmesi için Rus Hükümeti'ne müracaat ettikleri anlaşılmıştır (Gürün, 1983: 105).

Rusya'nın Doğu'da ilerlemesi ve Batı'da da Yeşilköy'e kadar gelmesiyle Osmanlı Devleti barış antlaşması önermek zorunda kalmıştır. Ayastefanos Barışında ilk kez Ermeniler Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı resmi bir belgede koz olarak kullanılmışlardır. Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen 3 Mart 1878 tarihinden imzalanan antlaşmasına Ermenilerle ilgili şu hüküm eklenmiştir (Şimşir, 1986: 22):

“Madde 16- Ermenistan’da, Doğu Anadolu’da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye’ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ile Rusya’nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babiâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır”.

Böylece Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi ile Ermeni adı ilk kez bir antlaşmada yer almış ve Ermeni meselesi uluslararası politika gündemine girmiştir (Akgündüz, 2008: 200).

Ayastefanos Antlaşması İngiltere’yi telaşlandırmıştır. Antlaşma Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya bırakılmasını öngörmüş, bu da İngiltere’nin “hayati çıkarlarına” ters düşmüştür. Rusya’nın Orta Asya ve Hindistan Müslümanları gözünde büyük bir devlet olarak ortaya çıkması İngiltere’nin Asya’daki nüfuzunu sarsma ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Rusya’nın Anadolu ve İran içlerine doğru yayılması ise İngiltere’nin Hindistan’a giden en kestirme ticaret yolunun kapanması ve İngiliz ticaretinin baltalanması olarak telakki edilmiştir. Bu nedenlerden dolayı İngiltere Doğu Anadolu topraklarının Rusya’nın eline geçmesini engellemeyi amaçlayan bir politika takip etmeye başlamıştır (Şimşir, 1986: 4). Bu sebeplerden ötürü de Osmanlı yönetiminden Kıbrıs’ın yönetimini almak şartıyla, Doğu Anadolu’da Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’nin savunulmasına yardım edeceğini taahhüt etmiştir. Osmanlı Devleti’nin bu tavizine karşılık İngiltere Berlin’de yeni bir kongre toplanmasını sağlamıştır.

Ayastefanos’un imzalandığı 3 Mart ile Berlin Kongresi’nin toplandığı 13 Haziran tarihleri arasında Ermeniler boş durmamışlardır. 17 Mart 1878 günü Patrik İstanbul’da İngiliz sefirini ziyaret etmiştir. Osmanlı makamlarınca duyulmamasını rica ederek, Patriğin bu ziyarette anlattıklarını İngiliz sefiri Layard’ın telgrafında şu şekilde belirtmiştir (Şimşir, 1986: 154-155):

Büyükelçi Layard’dan, Kont Derby’e

No. 365, Gizli

İSTANBUL, 18 Mart 1878

(Alındı, 29 Mart)

Bugün Ermeni Patriği Nerses’in mektubunu size postaladım. Hatırlayacağınız gibi Patrik geçen yıl, Ermenilerin Türk idaresinden memnun olduklarını, Rusya’ya geçmektense Türklerin idaresinde olmayı tercih ettiklerini, dahası askere alınarak Türk topraklarını savunacaklarını söylemişti. Bugün beni ziyaret eden aynı şahıs; o zamanki şartlar öyle idi, bugün durum değişti, zira Rusların başarıları ve barış anlaşmasına Rusların Ermenistan’ın idari reformu hakkında bir madde koymuş bulunmaları, evvelki durumu kökünden değiştirdi, demektedir. Kendisinin vaktiyle Türkiye’yi desteklemesi yüzünden bugün Ermenilerin kötü duruma düşmüş olduklarını, toplumun kendisini sorumlu tuttuğunu ve

taşlayacaklarını; Rusya'ya bırakılan Ermeni topraklarıyla ırkdaşlarının büyük bir kısmının Rusya'ya transfer olmuş olacağını; Türkiye Avrupası'ndaki Hristiyanlara özerklik verilmek üzere olduğunu; bu durumun kendilerine de ayrıcalığın verilmesine yol açtığını, bilhassa an ve Beyazıt'ta Kürtlerin saldırısı dolayısıyla Müslümanlardan nefret ettiklerini; bu durumun düzelmesi için Babiâli'ye yapılan başvuruların boşuna olduğunu; Ermenilerin şimdi kendi haklarını almaya kararlı olduklarını; diğer yerlerdeki Hristiyanların da aynı şeyi yapacaklarını; adaletten ve Avrupa müdahalesinden istediklerini alamazlarsa Rusya'ya başvuracaklarını ve ona iltihak edinceye kadar huzursuzluğu devam ettireceklerini söyledi.

Patrik şöyle devam etti: Ermeni toplumunun büyük bir bölümü Rusya'ya verilen topraklara göç etmeye hazırlanıyorlar. Eminim ki Berlin Kongresi'nde, Avrupa, kendi kendisini idare eden Ermeni heyetini olumlu karşılayacaktır.

Patrik Prens Bismack'a gönderilen, onun yardımı ve aracılığını isteyen bir mektubun kopyasını bana gösterdi. Patrik bu mektubu Reuss aracılığıyla gönderdi. Reuss bildiğiniz gibi Ermeni toplumu liderleriyle son zamanlarda yakın temastadır ve maksat onları Sultana olan bağılıklarından sıyrarak Rus politikasını geliştirmektir.

Patriğe Ermenistan'dan neyi kastettiğini sordum; Van, Sivas, Diyarbakır'ın büyük bir kısmı, Kilikya Krallığı (Suriye'nin kuzey sınırı), Tarsus dağlarından denize kadar olan geniş sahayı kapsadığını beyan etti. Buralarda nüfus çoğunluğunun Müslümanlarda olduğunu hatırlatmam üzerine, evet öyledir, ama Müslümanlar da idareden şikayetçidirler, kendilerine mal ve can güvenliği getirecek Hristiyan idaresini kabul ederler, dedi. Kongrenin bunu kabul edeceğini zannetmediğimi söyledim, yanıtında, eğer kabul etmezlerse bu bölge kendisini Rusya'ya ilhak ettirinceye kadar ayaklanacaktır dedi. Patrik daha sonra Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'ında sivrilmiş Ermeni generalleri ve erleri bulunduğunu, onların kendileriyle ilgilendiklerini ve temasları olduğunu, basit bir rahip olan kendisini dünyevi bir emeli bulunmadığını, ama halkının bu arzularına karşı çıkamayacağını belirtti.

Osmanlı Avrupası'ndaki Hristiyan toplumlara verilen özerk kurumların, imparatorluğun öteki bölgelerinde ne gibi etkin yankıları olacağını evvelce arz etmiştim. Ermenilerin bu hareketi de onlardan aldıkları örneğin bir sonucudur. Aynı hareketi Suriye dahil, diğer bölgelerde Müslüman ve Hristiyan toplumlarda da er geç beklemeliyiz. Belki Afrika'dakiler de Babiâli'den tamamen kopmayı arzu edeceklerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması belki bazıları için istenen bir husustur. Fakat İngiltere en azından bunun neticesine hazır olmalıdır. Patriğin çizdiği Ermenistan'ı, bu bölgede yaşayan halkı tanısalar, bugünkü yarı muhtar durumlarını bile artık sürdürmeyeceklerini anlarlar. Onlara istediği muhtariyetin verilmesinin sonu Rusya'ya katılmaktır. Patrik de bunu uzun

uzadıya düşünülmektedir. Eğer Rusya Suriye'ye kadar uzanan bu küçük Asya parçasını kendine katarsa, bu ne dereceye kadar İngiltere'nin çıkarına olur? Bana öyle geliyor ki, Rusların bu davranışı Beyazıt'ın güneyine kadar Doğu Ermenistan'ı ilhakla sonuçlanacaktır.

Patrik bana söylediklerinin gizli kalmasını, şayet Türk makamları tarafından duyulursa kendisinin müşkül durumda kalacağını rica etti”.

Ayastefanos Antlaşması'nda umduğu özerkliği elde edemeyen Ermeniler, kongrenin Berlin'de tekrar toplanacağını haber alınca derhal Patrik Nerses Varjabedian'ın talimatıyla kongreye katılması için bir heyet tertip etmiştir. Bu heyet içerisinde eski Patrik Kırmıyan ile başpiskopos Horen Narbey ve Stefan Papazyan ile Minas Çeraz yer almıştır (Yavuz, 2015). İnalçık'a göre Kongre'de İngiliz delegesi Lord Salisbury Ermenistan meselesinin görüşülmesini istemiştir. Ayastefanos Antlaşması'nda Ermenistan'ın Rus askerinden boşaltılmasını Ermenilerce istenilen reformların yerine getirilmesi şartına bağlayan maddelerin kaldırılması kararı verilirse, İngiltere'nin de belirtilen reformlara ait bazı maddeleri kabul edeceği, olmazsa ileride Ermeniler hakkında bir özel maddenin antlaşmaya eklenmesini teklif edeceğini belirtmiştir (İnalçık, 2017: 291). Görüldüğü üzere İngilizler, Rusların tek başına Ermenilerin hamisi olmasından endişe duymuş ve Rusların Ermenilerin reformlarının garantörü ülke konumunda bulunmasını reddetmişlerdir. Kongreye katılan devletler tarafından başlangıçta iyi karşılanan bu Ermeni heyeti ise, büyük ümitlere kapıldıysa da iki devlet arasında bu çekişmede İngiltere'nin ağır basması yüzünden istediklerini elde edememiştir. İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi olarak kabul edilmiştir (Küçük, 1986: 14). Böylece 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile ilk defa Rusya tarafından siyasi gündeme sokulan Ermeni Meselesi, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşması ile uluslararası bir mesele haline gelmiştir (Akgündüz, 2008: 202).

Ermeniler bütün gayretlerine rağmen Berlin'den Ermenistan bağımsızlığını elde edemeden ayrılmışlardır. Bir rivayete göre heyet Berlin'den ayrılırken bir protestoda bulunmuş, sakin bir millet oldukları için taleplerini kimsenin dinlememiş olduğunu, bunun kendileri için iyi bir ders teşkil ettiğini ve derslerini öğrenmiş olarak geri döneceklerini bildirmişlerdir (Gürün, 1983: 112-113).

Berlin Anlaşması'ndan da istediklerini elde edemeden ayrılmış olan Ermeni heyeti İstanbul'a dönmüştür. Heyetin içindeki eski Patrik Kırmıyan İstanbul'da, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nin kapısında halka ateşli bir konuşma yapmıştır. Ermeniler arasında çok etkili olan bu konuşmaya “Demir Kepçe” adı verilmiştir. Bu konuşmada Ermenileri ilk kez açıkça silahlanmaya davet eden Kırmıyan, başarısız olunmasının sebeplerini bu konuşmada şu şekilde aktarmıştır (Bedevian, 2018):

“Kutlu ve Sevgili Ermeniler!

Şimdi, hepimiz kulak kabartıp, Kıymıyan Hayrik'in Berlin Konferansı'ndan bizlere ne haberler getirdiğini ve dünyanın güçlü hükümetlerinin Ermeni vilayetlerine bahşettiği 61. madde hakkında neler söyleyeceğini duymak için sabırsız ve endişeli bir şekilde bekliyorsunuz. Söyleyeceklerimi dikkatlice dinleyin. Sözlerimin derin manalarını idrak edin ve daha sonra gidin ve mesajımı uzun uzadıya düşünün.

Bildiğiniz üzere, Patrik Nerses ve Milli Meclis'in kararı üzerine, Ermeni Meselesi'ni kongrenin büyük devletlerine sunmak üzere Berlin'e gittik. Kongrenin dünyaya barış getireceğine ve kendimizi de içine kattığımız küçük ve baskıya uğramış milletlere özgürlük getireceğine dair büyük ümitlerimiz vardı.

Kongre toplandı, dünyanın büyük güçlerinin devlet adamları, yeşil örtülü diplomatik masaların etrafında toplandılar. Ve bizler, küçük ve baskı altındaki milletler Kongre salonunun dışında bekledik. Kongrenin ortasında, yeşil örtülü masanın üzerine, büyük ve küçük millet ve hükümetlerin kendi paylarını alacağı içerisinde herise (keşkek) olan büyük bir kâse kondu.

Katılanlardan bazıları Doğu'ya, bazıları Batı'ya yöneldi ve uzun tartışmalardan sonra, sıra ile teker teker, toplantıya küçük milletlerin temsilcilerini çağırdılar. Önce Bulgarlar girdi, sonra Sırlar ve Karadağlılar. Yanlarından asılan kılıçlarının şingirtisi kongredekilerin dikkatini çekti.

Bir süre konuştuktan sonra, bu üçlü, demir kepçeler gibi olan kılıçlarını çekip, kâseye daldırıp heriseden paylarına düşeni alıp gururlu ve çekinmez bir şekilde oradan ayrıldılar. Şimdi sıra Ermeni delegesinde idi. Kâğıt dilekçeyle birlikte Kongre üyelerine doğru yaklaştım, dilekçeyi sundum ve benim tabağımı da heriseyle doldurmalarını istedim. Ardından, kâsenin önünde dikilenler; “Sizin demir kepçeniz nerede?” diye sordular. Doğru, biz burada herise dağıtıyoruz ama demir kepçesi olmayan heriseden alamaz. İleride, eğer bu herise dağıtılacak olursa bir kepçe olmadan asla buraya gelmeyin yoksa yine eli boş dönersiniz.

Sevgili Ermeni halkı, kâğıt kepçeyi herisenin içerisine sokabilir miydiniz? İslanıp orada kalırdı. Orası silahların konuşup kılıçların ses çıkardığı yer, başvuruların ve dilekçelerin ne önemi var ki?

Ardından Karadağlı, Bulgar ve diğer delegelerin yanlarında, bellerinden aşağı asılan kılıçlarından kan damlayan birkaç cesur (adam) gördüm. Daha sonra, Zeytun'dan, Sason'dan Çatak'tan ve diğer dağlık bölgelerden cesur adamlar görecekmış gibi kafamı çevirdim. Fakat onlar neredeydi? Ermeni halkı söyleyin bana, o cesur ruhlar neredeydi?

Onlardan bir veya iki tanesi yanımda değildi ki, kanlı kılıçlarını kongre üyelerine gösterip “Bakın, demir kepçelerim burada! burada ve hazırılar” diye haykırabileydim. Fakat kardeşlerim, elimde olan sadece herisenin içerisinde ıslanan bir kâğıt dilekçe idi. Ve bizler de elimiz boş döndük. Aslına bakarsanız,

kongrenin diğer üyeleriyle beni karşılaştırsalardı, ben daha uzundum, benim simam daha latifti. Ama neye yarar? Elime bir kılıç değil bir kâğıt parçası verildi. Bu nedenle heriseden mahrum kaldık. Tüm bunlara karşın, gelecek için, Berlin Kongresi'ne gitmek faydasız değildi.

Ermeni Halkı, tabi ki sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman, silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli”

Krımyan gibi bir diğer Patrik İzmirliyan da bir din adamından çok bir komiteci gibi hareket etmiş, patrikliği esnasındaki gayreti(!) ile ün kazanmış ve kendisine “Demir Patrik” unvanı verilmiştir. Bu süreç Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerinde komitacılık faaliyetlerinin tamamıyla kilise merkezli olarak yürütülmesine sebep olmuştur. Başta patrikler olmak üzere Ermeni piskopos ve din adamları Ermenileri silahlanmaları konusunda ilk teşvik edenler oldukları gibi Anadolu'daki kiliselerin büyük bir kısmı da isyan planlarının yapıldığı ve silahların saklandığı yerler olmuştur. Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi teröristlerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır.

Harbin ardından Ruslar, işgal ettikleri doğu vilayetlerini boşaltmadan önce ortalığı karıştırmak için yoğun bir faaliyete girişmişlerdir. Rus askerleri çekilir çekilmez, Müslümanların Ermenileri yok edeceği propagandasını yaymaya başlamışlardır. Haliyle Ermeniler de bu propagandadan etkilenmişlerdir. Çünkü işgal sırasında Rus subayların emrine girerek Müslüman ahaliye yapmadıklarını bırakmamışlardı. Erzurum'da polis teşkilatına girmişler, hatta Kars'ta Ermenilerin Müslümanlara baskısı dayanılmaz hale gelmiş ve Müslümanlar silaha sarılarak isyan etmişler; isyanı ise Rus komutanı Melikoff bastırmıştır (Şimşir, 1986).

1880 yılından itibaren doğu illerindeki İngiliz konsoloslarından gelen haberler, Ermenilerin arasında bir kıpırdama başladığına işaret etmiştir. O tarihlerde doğu illerinden İngilizlerin Trabzon'dan başka, Erzurum, Diyarbakır ve Van'da, Rusların da Erzurum ve Van'da olmak üzere sadece İngiltere ve Rusya'nın konsoloslukları vardır (Gürün, 1983: 126).

Van Konsolosu Yüzbaşı Clayton 9 Kasım 1880 tarihli raporunda, Rusya Ermenistanı'nda Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetler kurulduğu ve silahların dağıtılması için Çar tarafından ajanlar angaje edildiği yolunda bilgiler edindiğini yazmıştır. Clayton Kasım ayında, Ermenilerin isyan hazırlığı içinde olduklarını, Van'daki bir Amerikan misyonerinin Rusya'dan devamlı silah geldiğini itiraf ettiğini belirtmiş, bununla birlikte Ermenilerin Amerikalılardan ziyade Ruslara güvendiklerini raporunda ifade etmiştir (Şimşir, 1982: 151):

Therapia, Ekim 19, 1880

F.O. 424/107, pp. 293-295, No. 167/1

Yüzbaşı Clayton'dan Binbaşı Trotter'e

No. 42. Gizli Siyasi

Van, Kasım 9, 1880

(Dışişleri Ofisi tarafından alındı, 22 Aralık)

Efendim,

Şu sebeplerden ötürü 7'sinde Büyükelçi'ye acil ve şifreli bir telgraf çektim:

Bana söylendi ki, Ermeniler gizli isyan için hazırlanmaktadır; Çar da yardım sözü vermiş ve kıştan önce harekete geçileceğini ümit etmektedir. Bu belki doğru olmayabilir ancak harekât umulmadık bir şey değildir; insanlar çaresizleştikçe her yandan heyecan verici söylentiler yayılıyor ve bunlar bir şeyin olacağına işaret etmektedir. Ayrıca teslim alınan mektuplar Alaşgird'de Rus Ermenilerinin bir hazırlık yaptıklarından bahsedilmektedir.

Bu telgrafti göndermem için beni ikna eden şey şudur: Geçen cumartesi Amerikalı misyonerlerden Mr. Barnum bana söyledi ki; Ermenilerin birisi Ermeni topluluğundaki yardımcı vaizlerden birine, hareketin Türklere karşı silahlanmaya doğru gittiğini; Çar'ın ise Ermenileri yüreklendirdiği ve destek sözü verdiği ve ayrıca hareketin kıştan önce başlayacağı dileğini belirtmiştir. Ayrıca Türklerin dikkatini dağıtmak için İran sınırında da bir Kürt sorunu başlatılmıştır. Bu ifadenin belirttiği kadar ileri gittiğine şahsen inanmıyorum ve şüphesiz ki Kürt hareketinin de Ermenilere yardım etmek için başlatıldığı fikri de saçmalık. Tümüyle değil fakat yine de bazı şeylerin olduğuna ikna oldum. Buradaki Ermeni Partisi'nin entrikacı liderlerinin kışkırtıcı konuşmalar yaptığını ve halkın da verilen reformlardaki gecikmeden ötürü çaresiz kaldığını biliyorum; 34 numaralı Ekim'in 12'si ve 40 numaralı Kasım'ın 2'sindeki gönderide Tiflis'li Ermenilerin konferansında duyduklarımı ve Rus temsilciliklerinin halk arasında bir çalışma içerisinde olduğu şüphelenme sebepimi rapor ettim. Amerikalı misyonerlerin istihdam ettiği Ermeniler de genel olarak Avrupa ya da İngiltere'den bir şey elde etme ümidinden vazgeçtiklerini ve artık tüm ümitlerinin Rusya merkezli olduğunu söylediler. Telgrafın ikinci kısmı ise tercümanımın Bitlis'teki bir arkadaşından aldığı bir mektuba atıfta bulunuyordu; Alaşgird'deki Rus Ermenilerinin bu bölgeye silahlar getirdiğini ve köylülerin gruplar halinde örgütlendiklerini söylemişti.

İtiraf etmeliyim ki, Ermenilerin kendi kendilerine yeterli cesaret sahip oldukları konusunda şüpheliyim ve onların büyük bir silah kapasitesine sahip olabileceklerini düşünmüyorum, ama eğer Rusya bir hamle yaparsa hemen ayaklanacaklarına eminim.

Türk otoritelerinin bir şeylerin devam ettiğinden şüphelendiklerini düşünüyorum ve Şamil Paşa'nın bana kısa zamanda yirmi taburun yanlarında süvariler ve

topçularla burada olacağını ve Kürt hareketi için hesaplanandan daha fazlasının gerekeceğini düşündüklerini söylemiş idi.

(İmza) EMILIUS CLAYTON

Erzurum Konsolosu Yüzbaşı Everett de kendi bölgesinden aynı mealde bilgiler vermiş, 24 Kasım tarihli raporunda, Rusya'da silah toplandığının kati olduğunu, bunların Rusya'da kullanılması söz konusu olamayacağına göre, Türkiye için toplandıklarını kabul etmek gerektiğini, Erzurum'daki Rus Başkonsolosu M. Obermüller'in de bunu teyit ettiğini, ancak kendi hükümetinin bu konu hakkında ne düşündüğünü bilmediğini yazmıştır (Gürün, 1983. 127).

23 Aralık 1880 tarihinde İngiltere'nin İzmir Konsolosu olan Albay Wilson topladığı istihbarata dayanarak, Ermenilerin bir zorlama yapmak isteyeceklerini, pek çok gencin İstanbul, Tiflis ve Van'a gitmiş olduğunu yazmış ve raporuna Teğmen Herbert Chermiside'in da bir memorandumunu eklemiştir. Teğmen bu memorandumunda bir isyan hareketinin Van'da yapılabileceğini, evvelce Türkiye'de görevli olup, Iğdır'a (Rusya) giden Rufenian isimli bir doktorun karısına gönderdiği mektubun eline geçtiğini, bu mektubunda doktorun Rusya'da Türkiye'ye karşı hazırlanan bir teşkilatın başına geçtiğini belirttiğini kaydetmiştir. Bu rapor şu şekildedir (Şimşir, 1982: 171-172):

Colonel Wilson'dan özel mektup, İzmir, 23 Aralık 1880 (Dışişleri Ofisi'nden teslim alındı, 6 Ocak 1881)

Tercümandan ve Ermenilerden duyduklarıma göre, Ermenilerin durumu zorlamak için gerçek bir niyetinin olduğuna inanıyorum, asıl soru ne zaman harekete geçecekleridir. Bence bahara kadar sessizliklerini koruyacaklardır; zira kış aylarında kar yağışı Rusya'nın vereceği yardımı son derece zor bir hale getirecektir. Bununla birlikte, sınırda harekete geçen Rus kuvvetinin varlığı meseleleri hızlandırabilir. Pek çok genç Ermeni'nin sessizce İstanbul'dan ayrıldığını Rusya'ya ve Van'a gittiklerini duyuyorum fakat rakamlar muhtemelen abartılmaktadır. Duyduğum her şeyden sonra, Ermeni sorununun gittikçe baskılanmasını göstermesi bakımından güçlerimizin-ordumuzun planı erken bir tarihe alması gerektiği Bakanın takdirlerine kalmıştır.

Chermiside bana sözünü ettiğim konu hakkında bir not verdi.

F.O. 424/ 122, p.1, No. 1

No. 47 İçindeki Kuşatma

NOT

Topluca ele aldığım çeşitli istihbarat raporlarına göre Ermeniler arasında oldukça yaygın bir düşünce, niyet ya da mesele acil bir salgına işaret ediyor ve yabancı müdahaleyi gerektiriyor. Van bunun muhtemel sahnesi gibi görünüyor.

1) Sis'in Katolikos'u bu yaz Sis, Handjui, Çorum, Darende, Sivas ve Elbistan'daydı. Eğitimin lehine olan ilerleme sayesinde insanlar ile asilere

eşit derecede öğrenebilecekleri kadarıyla çatışmalar içeren söylemler ile, ulusal düşünceyi teşvik etmeyi başarmıştır. Bununla birlikte, onun ziyaretiyle Zeytun'daki Babek'in -Zeytun'un eski sürgünü-, Türklerle herhangi bir çatışmada Ermenilere liderlik etmeye hazır olduğuna dair eski söylentiler yayıldı.

Katolikos'un Maraş makamlarının Zeytun'a saldırma ve ezme konusundaki herhangi bir niyetine ilişkin son bildirgesinin, Zeytun'daki muhalefetin Türk makamlarının hazırlanmasına neden olabileceği ve öngörülen herhangi bir eylemi reddetmesi çok muhtemel bir karşı hamledir. Katolikos vicdansız, ahlaksız ve bir baş entrikacıdır; Zeytun olayında çok sıkıntıya neden oldu. Şu an İstanbul'dadır, Patrik Hazretleri'nin söylediği kadarıyla Türk yetkililer tarafından çağrılmış fakat kendisi bunu reddetmiştir. Şu an Patrik ile de iyi ilişkileri sahip değil.

- 2) *Bunu duydum ancak bunun için kefil olamam; Babek dağlarda eski çekilme hükümlerini saklıyor.*
- 3) *Çok iyi bilgilendirilmiş insanlardan Rus ya da Rus Ermenileri tarafından teşvik ve para yardımı yapıldığını, Van'ın yakınında öngörülebilir bir kalkışmaya dair bazı söylentiler duydum. Türk topraklarına yapılacak bir saldırı için Iğdır yakınlarında 300 kadar silahlı adam olduğunu duydum.*
- 4) *Nahcivan'daki bir Rus askeri birliğinin toplandığının gerçek olduğuna inanıyorum. Sözde Kürt isyanı için zorunlu olmuş ve bunun tek nedeni vardır o da budur, ancak varlığının ahlaki etkisi başka amaçlar için kullanılabilir.*
- 5) *Ermenilerin gizlice silahlandırıldığı söylentisini duydum fakat çok büyük bir silahlanma değil fakat yine de büyük bir dikkatle takip edilmesi gereken bir söylentidir.*
- 6) *Kürtler ve Ermeniler arasındaki yakınlaşma rivayetine çok önem vermiyorum. Ancak birçok ilçede ortak düşman olarak Türklere ve Hristiyan geleneğine karşı Ermeniler ile Kızılbaş Kürtler arasında iyi hisler husule gelmiştir.*
- 7) *Türk Hükümeti'nin emrinde çalışan Ermeni doktor olan Roufren Roufrenian, geçtiğimiz günlerde Erzincan'a, ardından Van'a kaçtı sonra ise Rusya kontrolündeki Iğdır'a geçti; Ermenistan'daki karısına yazdığı bir mektup elime geçti, onu tercüme ettim ve Majesteleri Chargé d'Affaires'in çevirisine verdim, bu da onun Majestelerinin Van Konsolosluğu'na gönderilmesini önerdi. Mektuba göre Rusya'da iyi bir parayla beslenmekte, bir örgüte üye olmuş ve Van'ın Paşa'sından intikam almayı ümit etmektedir; Türkiye'ye dönmek için derinden istek duyan ve eğer projeleri başarısız olursa Amerika'ya gitmeyi kastetmektedir. İki eski Türk memur da onunla birlikte.*
- 8) *Vartabets (keşiş) adında bir entrikacı duymuştum, kendisi Zeytun'dan sürülmüş-çıkarılmış; Rus ajanlarıyla entrikalar kuruyordu. Geçen sene*

İstanbul'da iken kendisiyle ve kayınbiraderiyle alakalı Toroslarda merak uyandıran sorular sordum. Öğrendim ki Shukarian Haratun son zamanlarda Rus İğdir 'ında imiş. Keşişin Rusya 'da olduğunu duydum fakat ikinci ifadede hata olduğunu düşünüyorum. Bu sadece bir fırsat olabilir ancak 7 No'lu maddeye önem verilmelidir.

- 9) *Rusya'nın Van Konsolos Yardımcısı Kamsaragan'ın bu sonbaharda Bitlis, Diyarbakır, Harput, Erzincan ve Karahisar'ı ziyaret ettiği söyleniyor.*

**(İMZA), HERBERT CHERMSIDE, Lieutenant, R.E
İzmir, Aralık 22, 1880**

Ayrıca Van konsolosu Clayton, Rus konsolosu Binbaşı Kamsaragan'ın kendisine, Ermenilerin isyana hazırlandıklarını, ama kendisinin onları caydırmaya çalıştığını söylediğini 1880'in son günlerinde rapor etmiştir (Gürün, 1983: 127).

Trabzon Konsolosu Alfred Biliotti 5 Mart 1881 tarihli raporunda, Erzurum'daki Rus Başkonsolosu ile bir konuşmasını nakletmiştir. Rus Başkonsolosu kendisine "Van'daki Ermeni asıllı Rus Konsolosunun Ermenistan'da hadise çıkarmaya çalıştığını, durumu hükümetine rapor ettiğini, ama onun yerine kendisinin görevden alındığını" söylediğini yazmış, General Ignatieff'in yetiştirmesi olan eski İstanbul Sefareti Baş Tercümanı Belotsercovetz'in Trabzon Konsolosluğu'na tayin edildiğini, Bulgar isyanında bu kişinin çok aktif rol oynamış olduğunu bildirmiştir. 1882 yılının başında Erzurum Konsolosu Everett, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içinde olduklarını gösterir emarelerin çoğaldığını yazmıştır. Konsolosun eline iki vesika geçmişti. Ermenice olan bu vesikalar gönüllü kaydetme için kullanılmıştır. Birinci vesika, gönüllünün yemin ettirilmesinde, ikincisi de yemin edenlerin görevlendirilmesinde kullanılmıştır. Başkonsolos kâğıtların kalitesinden bunların Rusya'da basıldığını ve taşıdıkları kayıtlardan da 1880 Aralığı ile 1881 Ağustos'u arasında basılmış olabileceğini kaydetmiştir (Gürün, 1983: 127).

1882 Haziran'ında Erzurum konsolosu Everett, tamamen inanılır kaynaklardan aldığını belirterek gönderdiği raporunda, Ermenilerin girişimlerinin hazırlayıcı mahiyette olduğunu, halkın gözünün açılıp, milli duygularının kuvvetlendirilmesine çalışıldığını; çalışmaların güneyde Muş ve Van'a kadar uzandığını, Van'ın en mühim merkezlerden biri olduğunu, Rusya tarafından desteklendiğini, baş ajanın da Van'daki Rus Konsolosu Kamsaragan olduğunu yazmıştır (Gürün, 1983: 128).

ERMENİ AYRILIKÇI HAREKETİNE BAĞLI ÖRGÜTLENMELER

Ermenilerin ayrılıkçı hareketlenmeleri bir anda oluşan bir süreç olmamıştır. 1789 Fransız İhtilali ile Ermeni aydınlarının kafasında belirginleşmeye başlayan "milliyetçilik" fikri, bununla birlikte Ermeni milleti arasında kütüphane, matbaa gibi kültürlenme vasıtalarının aktif şekilde kullanılması İbni Halduncu deyişle Ermeni milletinin merkez elitlerinin kültürel-siyasal kodlarının bu vasıtalar sayesinde çevreye yayılması şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti'ne aidiyet bağlarını muhafaza etmeye gayre etseler de patrikhane, kilise ve okulların milliyetçi cereyanları Ermeni milleti

arasında heyecan uyandırmaya başlamıştır. Özellikle Patrik Hrımyan ve Nerses gibi patrikliği döneminde dini rolünden ziyade siyasi bir ayaklanmayı koordine etmeye çalışan patrikhane; Ermeni milliyetçiliğinin oluşumunda kilit rol oynamıştır.

Kendi bağımsız devletlerini kurma fikrine kapılan Ermenilerin Rusya'nın da desteğini hissetmesi oldukça önemli bir adım olmuştur. Öyle ki, Osmanlı Devleti'ni oluşturan bir diğer Hristiyan halk olan Sırp ve Yunanlar, Rusya'nın desteği ile ayaklanma başlatmış ve Balkanlar uluslararası bir sorun haline getirilerek Osmanlı Devleti'nden koparılmıştır. Bu sürece kadar silahlanmayı düşünmeyen Ermeniler, Patrik Hrımyan'ın Berlin Konferansı'na katılmasının ardından seslerini matbuat ve neşriyat ile duyuramayacaklarını, ancak silahlı eylemlerle dikkat çekebileceklerini Ermeni milletine benimseten konuşması "Demir Keççe" bu süreçte oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu konuşmaya kadar gizli ve örtülü bir şekilde komitacılık faaliyetleri içinde olan Ermeniler, artık tüm Ermenilerin de desteğini arkasına aldıkları ümidiyle toptan bir silahlı direniş hareketini başlatmışlardır.

Akşın'ın deyiimiyle 1880'de Büyük Devletler, Ermeni Reformu işini biraz kurcaladıysa da fazla üzerinde durmamışlardır (Akşın, 2017: 53). Bu dönemde kurulmuş olan Ermeni silahlı örgütlerinin amaçları, tıpkı Balkanlarda olduğu gibi kanlı bir isyan çıkartıp "katliam" var diyerek Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmaktır. Öyle ki, Ermeniler bu dönemde Türklerle olan ilişkileri de muhafaza etmeye çalışmaktan artık vazgeçmişlerdir. Mardin'in deyiimiyle "Mechveret'e göre, Ermeni Komiteleri Avrupa'nın tek yanlı müdahalesini sağlamak için 1896'da Osmanlı Bankası'nda bomba olayını planlamışlar ve bu müdahalenin sağlanmasına Türk-Ermeni ilişkilerini feda etmişlerdir (Mardin, 2015: 206). Ermeni komiteleri açısından hem büyük devrim için kültürel faaliyetler içinde olan, hem de bir yandan büyük devrim için üyelerine silahlı eğitimler veren Armenakan Partisi oldukça önemli bir konumdadır. Ermeniler arasındaki ihtilalci faaliyetlerle harekete geçen ilk oluşum olan Armenakan Partisi aşağıda tafsilatıyla incelenmiştir.

ERMENİ AYRILIKÇI HAREKETİNDE ARRMENAKAN PARTİSİ

Balkan Devletlerinin isyan çıkartarak kamuoyu oluşturmaları ve bu sayede de uluslararası destek gördüklerini Berlin Konferansı'nda daha iyi anlamış olan Ermeniler, Rusların da yardımlarıyla Doğu bölgelerinde daha önce kurulmuş olan cemiyetleri daha aksiyoner hale getirmek; ses getirecek isyanlar ve suikastlar tertiplemek için komitacılık faaliyetlerine girişmişlerdir.

İhtilalci faaliyetleri amaç edinen cemiyetler içinde siyasi parti hüviyetiyle ortaya çıkan ilk oluşum Armenakan Partisi-Komitesi'dir. 1885 yılında Van'da kurulan bu parti bağımsız bir Ermenistan hayaliyle ortaya çıkmış, kan dökmek ve kanlı isyanlar tertiplemek gibi bir ideolojiyi kendisine şiar edinmiştir. Liberal ve demokrat yapıda olan Armenakan Komitesi'nin fikri olarak altyapısını hazırlayan kişi Mıgırdıç Portakalyan'dır. Portakalyan'ın Van'da fikri olarak yetiştirdiği öğrenciler partiyi kurmuşlardır.

Armenekan Partisinin Fikri Önderi: Mıgırdıç Portakalyan

Mıgırdıç Portakalyan (1848-1921) İstanbul Kumkapı'da bir Ermeni mahallesinde doğmuş, resmi eğitimini Başkentteki çeşitli Ermeni kurumlarında devam ettirmiştir. Ayrıca öğrenmeye olan ilgisi babasının şahsi kütüphanesinde iyice artmıştır. Erken yaşlarda Ermeni topluluğu içindeki politik gruplaşmalara duyarlı hale gelmiştir. Genç Mıgırdıç kendi okuluyla aynı yerdeki Ermeni Milli Meclisi'nde delegelerin tartışmalarını dinlemiş ve bu sayede genç yaşta politik duyarlılık geliştirmiştir. Politik bir tavra sahip olması sayesinde 1862'de Sahakyan Lisesi'ne kabul edilmiştir. Buradan mezun olduktan sonra Portakalyan, kendi gayretiyle de edinmiş olduğu pek çeşitli yetenekler sayesinde bir eğitimci, organizatör ve yönetici adayı olmuş; bu yetenekleri ile Ermeni topluluğunun biricik lideri haline gelmiştir. İlk olarak özel dersler vermeye başlamış aynı zamanda Fransız yayıncı kuruluşu Konstantinopolis için çalışmıştır. Daha sonra kendisi bir yayınevi kurmuş ve Dumas'tan çeviriler yapmıştır. 1867 yılında Anadolu'daki eğitim yönünden daha şanssız olan Ermenileri eğitmek için bir fırsat doğmuş ve bu teklifi derhal kabul etmiştir. Şevkle kabul ettiği teklif sonucunda Tokat'a öğretmen olarak gitmiştir. Orada hem çocuklara hem de yaşlılara eğitimler vermiştir (Nalbandian, 1963: 90).

1869 yılında Portakalyan Fedakârlar Cemiyeti'nin Tokat şubesini kurmuş ve burada pazar günleri Türkçe konuşan Ermenileri için Ermeni dili eğitimi vermeye başlamıştır. Çabaları takdirle karşılanmış ve İstanbul Ermeni Patrikliği Tokat Fedakârlar Cemiyeti'ne bir tebrik notu göndermiştir. Ancak buradaki eğitimi Osmanlı makamlarınca tehlikeli olarak addedilince tutuklanmıştır. Salıverildikten sonra İstanbul'a dönmüş, önce kendisi Asya adında bir dergi çıkartmıştır. Ancak sert hükümet eleştirisi derginin kapatılmasına sebep olmuştur. Ardından birkaç farklı dergide daha yazılar yayınlamaya devam eden Portakalyan Ermeni halkının eğitimini de ilerletmek için çaba sarf etmiştir. 1876 yılında Ararat topluluğunun önde gelen bir üyesi olmuş, daha sonra topluluk tarafından Van'a öğretmen olarak gönderilmiştir. Van'a giderken yol boyunca Samsun, Tokat, Sivas, Elâzığ ve Diyarbakır'daki Ermenileri ile görüşme imkânı olmuştur. Van'da eğitim faaliyetlerinin başlatmadan önce devam eden Türk-Rus Harbi ve devamındaki politik süreçleri yakından takip etmiştir. Geri çekilmeye başlayan Ruslarla Van'ın Ararat Birliği'nin temsilcisi olarak ve aynı zamanda Tiflis'te de Rusya Ermenilerinin lideri Ardzruni ile görüşmüş, oradaki topluluğun fikirlerini kabul etmiştir. Bu görüşmelerden sonra hızla İstanbul'a dönmüştür (Nalbandian, 1963: 91-92).

1878 sonbaharında tekrardan Van'a dönen Portakalyan Van'da kurduğu okula Hristiyan, Müslüman Kürt ve Türkleri de kaydolmaları için davet etmiştir. Ancak burada kurduğu okul da Osmanlı makamlarınca devrimci fikirler geliştirdiği suçlamasıyla kapatılmıştır. 1881 yılında tekrar İstanbul'a dönen Portakalyan kısa bir süre sonra tekrar Van'a dönmüştür. Fakat gençlere aşılama çabasıyla devrimci fikirler sebebiyle bu kez hükümet onu 1885 Mart ayında Van'dan ayrılması için

sürgüne göndermiştir. Aynı yıl içinde Van’da pek çok siyasi tutuklama yapılmıştır. Bu tutuklamalardan kaçan ihtilalci Ermeniler Batı Avrupa’ya ve Amerika’ya kaçmışlar ve orada Ermeni propagandası yapmaya başlamış; Van’a girişi yasaklanan Portakalyan da Fransa’ya kaçmıştır. Bir daha hiçbir zaman dönemediği topraklarda ektiği ihtilal tohumu ise Ermenilerin kalplerinde yeşermeye başlamıştır. Hatta Nalbandian’ın deyişiyle: “Van’ın her tarafına bir nefes üfördü. Devrim sözcüğünü söylemeden, devrimci bir nesil hazırlamıştır” (Nalbandian, 1963: 93).

Van’dan kaçan Portakalyan Fransa sahillerinde Marsilya’ya yerleşmiştir. Anavatanından uzakta olması onun anavatanına olan ilgisini azaltmamıştır. Marsilya’yı kendisine bir karargâh bir hazırlayan Portakalyan burada *Armenia Gazetesi*’ni neşretmeye başlamıştır (Cengiz, 1983: 21). Bu gazetenin dört hedefi olmuştur (Nalbandian, 1963: 94):

- 1) Türkiye’deki Ermenilerin üzerine dünyanın dikkatini çekmek
- 2) Vatan topraklarına Diaspora Ermenileri kanalıyla yardım etmek
- 3) Ermeniler arasında kendi fikirlerini yaymaya devam etmek
- 4) Kendi tecrübe ve bilgilerini Ermeni insanların ihtilalci fikirlerinin faydasına kullanmak

Marsilya’ya ilk gittiğinde kendisini sadık bir Osmanlı vatandaşı olarak tanıtmış ancak daha sonra beyanları hızlı bir şekilde devrimci ihtilalci kisveye bürünmüştür. Hatta öyle ki arzulan devrimin kansız olmayacağına inanmaya da başlamıştır. Bu fikre de Balkanlarda isyanlar çıkaran komiteci Osmanlı milletleri (Yunanlılar, Bulgarlar, Karadağlılar) sayesinde sıkı sıkı sarılmıştır.

Armenakan Partisinin Kuruluşu ve Armenakan Gazetesi

Portakalyan, uluslararası arenada destek görmek için kendisi ve Türkiye’deki Ermenileri destekleyen İrlandalıları gazetesinde övmüştür. Aynı zamanda uluslararası bir Ermeni Kongresi toplamayı da arzu eden Portakalyan, bu arzusunu gerçekleştirmekte başarılı olamamıştır. Kurduğu *Armenia Gazetesi* daha sonra Armenakanlar ile bir anılmaya başlamıştır. Gerçekte ise, Armenakanlar’ın fikri temelleri bu gazetede atılmasına rağmen, gazete hiçbir zaman Armenakanların resmi yayın organı olmamıştır (Nalbandian, 1963: 96-97).

Portakalyan’ın *Armenia Gazetesi*’ni kurmasından bir müddet sonra Van’daki öğrencilerinden dokuz tanesinin bir araya gelmesini sağlamıştır. Portakalyan’ın Van’da kurduğu okuldan mezun bir grup devrimci öğrenci Van’ın hükümet tarafından yoğun baskı altında tutulmasından ötürü gizli gizli görüşmeye başlamışlardır. Gizli buluşma yeri olarak da şarap üretiminin yapıldığı bir yeri seçmişlerdir.

1885 yılının sonbaharında bahsedilen yerde toplanan Portakalyan’ın eski öğrencileri Armenakan Partisi’ni kurmuşlardır. İsmi hocaları Portakalyan’ın gazetesinden almışlardır. Kurucular arasında 9 kişinin ismi bilinmektedir: “Mıgırdıç Terlemezyan (Avetisyan), Grigoris Terlemezyan, Ruben Şatavoryan, Grigor Adyan,

Grigor Acemyan, M. Barutciyan, Gevord Hanciyan, Grigor Beızikyan ve Garegin Manukyan'dır. Armenakan Partisi'ni kurma fikrini başlatanlar arasında olup da bu kurucu listesinde ismi yer almayan 3 kişi daha vardır: Yegis Kontakyan, Gabriel Natanyan ve Doktor Galust Aslanyan'dır (Nalbandian, 1963: 96).

Armenia Gazetesi Marsilya'dan Van'daki üyelerine gönderilmiştir. Gazete, devrimi sürdürmek için üyelerine daha fazla enerji teşvik ediyordu. Faaliyetlerden haberdar olan Osmanlı Hükümeti, *Armenia* Gazetesi'nin Türkiye'ye girişini 1885 Ağustos'unda yasakladı ancak illegal yollardan gazete Van'daki üyelere gelmeye devam ediyordu. Gazeteden ayrı olarak Portakalyan'ın öğrencileri ile yazışmaları da onları devrime daha da teşvik ediyordu.

Armenakan Partisi'nin hedefleri Van'da formüle edilmiş ve program şeklinde yazılmıştır. Ancak yalnızca yedi yahut sekiz el yazması program olduğundan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar program bastırılmamıştır. Bunun yerine her toplantıda program sesli bir şekilde tüm üyelere okunmuştur. Programın amacı 7 bölümden oluşmaktadır (Nalbandian, 1963: 98):

- 1) Armenakan Partisi'nin amacı, Ermenilere devrim yoluyla kendi kendilerini yönetme hakkını kazanmaktır. Organizasyona üyelik yalnızca Ermenilere mahsus olacaktır, çünkü Ermeniler haricindeki herhangi bir kimse topluluğun çalışmalarını aksatabilir yahut yavaşlatabilir.
- 2) Parti hedeflerine başarıyla ulaşacağını düşünüyordu. Metot olarak ise şunları belirliyordu:
  - a) Aynı fikre sahip tüm Ermenileri bir araya getirmek
  - b) Takipçilerinin bireysel eylemlerinden ziyade merkezi direktiflerle eylemleri yönlendirmek
  - c) Ermeni insanını onlara baskı yapmadan partiye üye yapmak ve katkı yapmalarını sağlamak
  - d) Edebi ve sözlü kanallar vasıtasıyla devrimci fikirleri yaygınlaştırmak; Okullarda eğitim yoluyla devrimci fikirler yaymak ve bunun için düzenli ve devamlı ilişkiler kurmak, Ermeniler arasında parti liderini yüceltilecek bir karakter olarak tanıtmak
  - e) İnsanları telkin yoluyla kendi öz savunmalarını sağlamaya ikna etmek – silah kullanma ve askeri disiplin konusunda üyelerine antrenman yaptırmak; üyelere silah, para tedarik edip gerilla güçleri oluşturmak
  - f) Ermeni insanını genel bir harekete hazırlamak
  - g) İstisnai durumlar haricinde terörden ve ölüm cezalarından kaçınma ve zamansız ajitasyonların ortadan kaldırılması
- 3) Organizasyon: Parti kendi içinde gönüllü ve yardımcı üyeler olarak ikiye ayrılır. Aktif üyeler aidat öderler, kurallara boyun eğerler. Yardımcı üyeler

ise manevi ve finansal destek sağlarlar ancak parti kuralları ile yükümlü değillerdir. Türkiye Ermenilerinden aktif üyelerin aidatlarının %15'i Genel Merkeze, bir diğer %15 ise çevre komitelere verilir. %40 aidat ise yurtdışındaki aktif üyelere tahsis edilir.

- 4) Genel Merkez: Genel Merkezde partinin her bölgesi temsil edilir. Partinin devrimci çalışmaları yönlendirilir ve denetlenir. Bölge grupların yahut hücrelerin aktif üyelerinden oluşmaktadır. Özel Komite ise çeşitli grupların temsilcilerinden yahut özel hücrelerin karmasından oluşurdu. Bu Özel Komite Genel Merkez tarafından izin verilen Armenakan Partisi dışındaki diğer devrimci gruplarla birlikte çalışabilirdi. Ayrıca her bölgenin kendi iç tüzüğünü hazırlardı.
- 5) Organ: Bu başlık altında *Armenia Gazetesi*'nde yayınlanan organizasyonun fikirleri "Program" olarak bildirilir. Parti gazeteye finansal ve manevi açıdan yardım eder ancak editörünün Armenakan Partisi'nde idari yahut finansal hiçbir faaliyetinde sorumluluğu yoktur.
- 6) Programın Gözden Geçirilmesi: Bu "program" çevredeki özel komitelerin çoğunluğunun oylarıyla gizlenebilir.

Armenakan Partisi'nin devrimci aktivitelerinin olduğu yerlerde "Program" özellikle belirtilmemiştir. Partinin amaçlarının yalnızca Türk Ermenileri ile mi sınırlı kalacağı yoksa Rusya ve İran'daki Ermenileri de kapsayıp kapsamayacağı açıkça belirtilmemiştir. Çünkü partinin çalışmaları ilk aşamada Türk Ermenileri arasındadır ve hatta daha da özelleştirecek olursak sadece Van'dadır. Partiye üye olmayan diğer Ermenilerin partinin programından rahatsızlık duyup duymayacağı bilinmediği için böyle bir yola gidilmiştir. Nitekim bölgede halen daha Osmanlı Devleti'ne sadık Ermeniler de var olmuştur.

Armenakanlar gelecekte olacaklarına inandıkları büyük devrime hazırlanmayı, ani ve hızlı bir devrimden daha uygun bulmuşlardır. Bu sebepten ötürü de üyelerine kültürel, politik ve askeri eğitimler sağlamışlardır. Portakalyan'ın bölgedeki faaliyetlerinin de eğitim kanalıyla Ermenilere aşılması bunda etkili olmuştur. Nitekim bu eğitici programlar öncesinde, Portakalyan tarafından verilmeye başlanmıştır. Silahların kullanımı konusundaki eğitim ise Ermeni asıllı Binbaşı ve Rusya Konsolosu Kamsaragan tarafından verilmiştir (Süslü, 1990: 53).

Armenakan Partisi'nin Eylemleri

Büyük Devrim için yapılacak hazırlıklarda Armenakan Partisi ve çevresinde partinin çeşitli kolları organize edilmiştir. Parti kolları Türkiye içinde Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'da yayılmaya başlamış; yurtdışında ise İran, Rusya Transkafkasyası'nda ve Amerika'da yayılmışlardır. Türkiye dışındaki en önemli kol İran'daki örgütlenmedir. İran'da Tebriz ve onun çevresinde Salmast'ta, Haftvan köyünde ve Mahlam'da öncü kollar kurulmuştur. Partinin en önemli ismi Avetisyan

lakaplı Mıgırdıç Terlemezyan ise Van'da, Genel Merkez'de kalmıştır (Nalbandian, 1963: 99-100).

Partinin öncelikli amacı Ermenileri Kürt aşiretlerine karşı korumak olmuştur. Bu amaçla Türkiye içinden ve İran'dan silah ve mühimmat temin etmişlerdir. Türkiye'den temin edilen silah ve mühimmat genellikle devlet yetkililerine verilen rüşvetle sağlanmıştır. Her ne kadar zor ve tehlikeli olsa da İran'dan da silahlar temin edilmiştir. Özellikle Tebriz ve Salmast'a Avetisyan'ın emriyle silah temini için üyeler gönderilmiştir. Ancak bu uzun bir yoldur ve yolda Türk zaptiyeleri ile karşılaşma ihtimali her daim söz konusu olmuştur. Nitekim parti tarihindeki en önemli olaylardan biri de böyle gerçekleşmiştir (Nalbandian, 1963: 100).

Mayıs 1889'da üç Ermeni devrimci ile bazı Türk yetkililerin karşılaşması bir dönüm noktasıdır. Karapet Kulaksızyan, Hovannes Agripasyan ve Vardan Goloşyan İran'dan temin ettikleri silahlarla Kürt kılığında Haftvan Köyü'nden yola çıkmışlar ve dokuz ya da on gün sonra yürüyerek Türkiye sınırları içine girmişlerdir. Van'a doğru yolculukları devam ederken Van'ın Başkale yakınlarında dört zaptiye tarafından durdurulmuşlardır. Zaptiyeler üçünün de silahlarını teslim etmesini talep etmiştir. Üç komitacı bunu reddedince çatışma çıkmış, Goloşyan derhal öldürülmüş, Agripasyan yaralı olarak ele geçirilmiş, Kulaksızyan ise kaçmayı başarabilmiştir. Olayda Goloşyan ve Agripasyan'ın üzerinden devrimci bildiriler ele geçirilmiştir. Bu belgeler Kulaksızyan'a Londra'daki Avetis Patikyan'dan ve Marsilya'daki Mıgırdıç Portakalyan'dan gönderilmiş mektuplar şeklindedir (Gürün, 1983: 139). Ayrıca 16 Mayıs 1889'dan 24 Mayıs 1889'a kadar olan dönemi kapsayan Kulaksızyan'ın günlüğü de ele geçirilmiştir. Olay Türk Hükümeti tarafından kamuoyuna bildirilmiş, mektuplar *Orient Express*, *Oriental Advertiser*, *Saadet* ve *Tarık Gazeteleri*'nde basılmıştır.

Bu olaydan sonra Armenakanlılar savunma durumundan saldırı pozisyonuna geçmişler ve terör eylemlerini başlatmışlardır. Bilinen üç hadiseden birincisi Avetisyan'ın yanına aldığı 3 kişiyle birlikte toplantı başkanını öldürmek için bir Kürt toplantısını basmasıdır. Bu olayda iki kişiyi öldürmelerine rağmen başkanı öldüremeyip kaçmışlardır. Bir diğer eylemleri de Kürtçe konuşan iki Ermeni Çato ve Şero tarafından Kürtlere ve Türklere suikastlar tertip etmeleridir. Üçüncü hadise ise 16 Ekim 1892 tarihinde Van'da polis görevlisi Nuri Efendi'nin öldürülmesidir. Bu üç olay Armenakanlar'ın tek başına yaptığı silahlı eylemleri oluşturur (Nalbandian, 1963: 101).

Bu olayların ardından Armenakanlar Türk polisi tarafından sorguya alınmış, evleri aranmış, bazıları hapsedilmiş, bazıları kaçmışlar yahut sürgüne gönderilmişlerdir. Aslında Armenakanlar'ın eylem ve fikri potansiyeli Türk Hükümeti'ne sorun teşkil edecek boyutta olmamıştır ancak hükümet Armenakan Partisi üyelerine uyguladıkları bu baskılarla fazlaca tedbirli davranmıştır. Hatta öyle ki bazı memurlar sırf terfi alabilmek için Ermenilerin dini, kültürel ve yardım kuruluşu çalışmalarına bile

izin vermemiştir. Sorumsuz memurların terfi için masum insanları kovuşturmayaya maruz bırakmaları ve bu mesnetsiz suçlamaların sicillerine işlenmesi Van'da diğer Ermenileri de rahatsız edecek boyutlara ulaşmış; bu ağır önlemler Armenakan yandaşı olmayan Ermenilerin de partiye tevessül etmelerine yol açmıştır.

Hükümetin yoğun tahkikatının yanında Armenakanların da halkı kışkırtmasıyla Van bir anda hükümet güçleri ile Armenakanlı komitecilerin çatışma merkezi olmuştur. Halkı da hükümete karşı örgütleyen Armenakanlar, Hınçak ve Taşnaklar tarafından desteklenmiştir. Birkaç süren çatışmalar sonucunda Türk askerleri komitecilere üstün gelmiştir. Armenakan mensupları derhal İran içlerine doğru kaçmışlar ve orada tekrar bir araya gelmişlerdir. Mıgırdıç Portakalyan ise Van'daki hadiseden ötürü Armenakan'ın önde gelenlerini ileride büyük devrime ihanetle suçlamıştır. Nalbandian'a göre Van'daki hadiseden sonra yer altına çekilen Armenakanlar devrimci faaliyetlerine devam etmişlerdir. Öyle ki 1860-1862 Zeytun'daki ve daha sonraki yıllarda da Erzurum ve Van vilayetlerinde ortaya çıkan ayaklanmaların altyapısını Armenakanların hazırladığı belirtilmiştir (Nalbandian, 1963: 103).

SONUÇ

Osmanlı imparatorluğu için 19. yüzyıl hem tarihsel arka planından getirdiği yapısal sorunların hem de Batı'da ortaya çıkan "Milliyetçilik" akımı adı altında tebaanın içindeki azınlık grupların ayrılıkçı hareketlerin yaşandığı zorlu bir süreçtir. Bu süreçte imparatorluk içinde Ermeniler gibi Millet-i Sâdika olarak adlandırılan ve imparatorluğun asli unsurlarından kabul edilen Ermeniler dahi kendi ulusal devletlerini kurma, kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi talebiyle ayaklanmışlardır.

İmparatorluğun çöküş süreci içinde meydana gelen bu ayrılıkçı hareketler, uluslararası alanda emperyalist güçlerin bölge üzerindeki hakimiyet yarışları ile birleşmiş, başlangıçta entelektüel bir iklimin hâkim olduğu bu hareketler, zamanla silahlı eylemlere hatta terörist birtakım faaliyetlere kadar uzanan bir evrim çizgisine sahip olmuştur. Bu duruma en iyi gösterilecek örneklerden birisi de emperyalist ülkelerin "Doğu Sorunu" olarak adlandırdıkları planın bir parçası haline gelen Ermeni Meselesi'dir.

Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde devlet merkezine eklenen Ermeniler, gittikçe artan refahları ile Osmanlı imparatorluğu dışında yaşayan pek çok Ermeni cemaatinden siyasi ve içtimai olarak çok daha iyi durumda olmuşlardır. Bu gerçek İngiliz arşiv belgelerindeki yazışmalar ve bazı Ermeni tarihçilerinin itirafları ile özellikle 1870'li yıllarda Osmanlı Ermenileri ile Rus Ermenilerinin içtimai konumları karşılaştırılması suretiyle pek çok kez dile getirilmiştir. Buna rağmen Balkanlardaki Hıristiyan azınlığın milliyetçi ayaklanmalarının silahlı eyleme dönüşmesinin ardından, uluslararası arenada Balkan uluslarının silahlı eylemlerinin pek çok Batılı devlet tarafından desteklenmesinden etkilenen Ermeniler, entelektüel

birliklerini bir kenara bırakarak zamanla silahlı ve aksiyoner bir örgütlenmeye doğru gitmişlerdir.

Berlin Konferansının ardından ünlü “Demir Kepçe” konuşması ile daha sonra Gregorian mezhebi lideri olacak olan Patrik Kırmıyan’ın konuşması ile başlayan Ermeni cemaati içindeki ayrılıkçı söylemler kısa süre sonra entelektüel olarak Ermeni halkını bilinçlendirmeye çalışan örgütlenme biçiminden ayrılarak silahlı mücadele yöntemlerini benimseyen örgütlere dönüşmüştür.

Entelektüel bir hareket olarak başlayıp *Armenia* gazetesi vasıtasıyla üyelerine milliyetçi fikirler aşılamaya çalışan Armenakan Partisi, 1885’te Van merkezinde kurulan bir örgüttür. Armenakan Partisi, idealleri olan Ermeni Devleti’ne yurttaş yetiştirmek için eğitim faaliyetlerine önem vermişler; halkı eğitmek için okullar kurup gazetecilik faaliyetlerinde bulunmuşlar; bununla birlikte silahlı eylemlerden kaçınmaya çalışmışlardır. Ancak, 1889’da üç kurucu üyesinin Osmanlı zaptiyeleri ile çatışmaya girmelerinin ardından silahlı eylemler yapan bir örgüt haline almıştır. Hatta 1890’ların başında yerel halkı da örgütleyerek Van’ı, kurma idealinde oldukları Ermenistan’ın başkenti olarak ilan etmişlerdir. Bu süreçte, daha sonra Ermeni Hareketi’nin önemli bir örgütü olan Hınçak ve Taşnak Komitelerine öncülük eden ve onlardan destek alan bu parti, üyelerinin Osmanlı zaptiyelerinden kaçarak İran’a iltica etmeleri ile dağılma sürecine girmiştir.

Armenakan Partisi’nin 1889’dan sonra silahlı bir örgüt haline gelmesi ile bölgedeki Türk ve Kürt halkının güvenliğini yok etmeye yönelik eylemleri ve bölge asayişinin bozulmasına yönelik kanlı faaliyetleri pek çok kez İngiliz arşiv belgelerinde İngiliz konsolosunun ve İngiliz dışişlerinin yazışmalarında dile getirilmiştir. İngilizlerin Hindistan yolu üzerindeki bu bölgeye ve Ermenilere yönelik ilgisi, esasen Rusların Ermeniler vasıtası ile bölge üzerinde hâkimiyetini engellemek amaçlıdır. Bu nedenle İngiliz arşiv belgelerinden hareketle yapılan bu çalışma, Ermeni Meselesi’nin nasıl milliyetçi bir kalkışmadan ayrılıkçı terör hareketlerine dönüştüğü konusunda önemli fikirler vermektedir. İngilizlerin konuya ilişkin dolaylı çıkarları ve ilgileri sebebiyle, Ermeni meselesinin silahlı mücadeleye dönüşmesi ve yarattığı olumsuz sonuçlara dair İngiliz arşiv belgelerinin dile getirdiği hususlar, gerçekliği yansıtmada konusunda önemli bir role sahiptir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A., Öztürk, S.& Kara, R. (2008). *Sorularla Ermeni Meselesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akşın, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Altınay, A. R. (1988). *On İkinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı 1689-1785*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Anadol, C. (2000). *100 Soruda Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kuvayı Milliye Yayınları.
- Bakiler, Y. B. (2013). *Gönlümdekiler ve Ötekiler Hatıralar Işığında Cumhuriyet Tarihi Okumaları*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları.
- Bedevian, R. (b.t.). *Loving Father to All Generations*. Armenian House.
- Beydilli, K. (1988). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cengiz, E. (1983). *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Dabağyan, L. P. (2004). *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Engelhart, E. P. (1328). *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)*. Çev. Ali Reşat, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası.
- Granville, E. (1967). *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*. Ankara: Yarın Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeniler Mezalimi ve Ermeniler*. Ankara: Anda Dağıttım.
- İnalıcık, H. (2017). *Devlet-i 'Aliyye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayıncılık.
- Kılıç D. (2001). "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri". İstanbul: Yeni Türkiye (Vol. 38).
- Kılıç, D. (1998). "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması". Türk Dünyası Araştırmaları (Vol. 117).
- Kurat, A. N. (2010). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Külekcı, C. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Ermeniler (1789-1850)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nalbandian, L. (1963). *The Armenian Revolutionary Movement*. California: University of California Press.
- Ortaylı, İ. (2011). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Saral, A. H. (1970). *Ermeni Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı.
- Saray, M. (1985). *Atatürk'ün Sovyet Politikası*. İstanbul: Veli Yayınları.
- Simeon (1999). *Tarihte Ermeniler 1608-1619*. Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi.
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Şahin, R. (1988). *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şimşir, B. (1986). *Osmanlı Ermenileri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. (1982). *British Documents on Ottoman Armenians*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Valyi, F. (1926). *İslamiyet Aleminde Dini ve Siyasi İnkılap*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık.
- Yavuz, F. (2016). *Bir Din Adamının Ermeni Cemaatine Yaptığı Çağrı: Kırmızı ve Demir Keleş Vaazı*. Atatürk Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi.
- Yıldırım, H. (1990). *Rus-Türk Münasebetleri*. Ankara: Kök Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2008). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.